

Projectverslag E-merge OP 5.7

‘Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning’.

Inhoudsopgave

1	Projectverslag E-merge O.P. 5.7 'Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning'	5
2	Syllabus blended learning seminar	9
2.1	Inleiding	10
2.2	'Blending': zorgvuldig mengen	11
2.3	Succesvoorbeelden van blended learning	11
2.4	Finse ervaringen met een basisstructuur voor online leren	12
2.5	In zes stappen naar blended learning	13
2.6	Zes stappen voor omvorming van een bestaande cursus naar een 'blended learning' cursus	13
2.7	Bijlagen	16
2.7.1	Bijlage 1: korte beschrijvingen van succesvoorbeelden van blended learning	17
2.7.2	Bijlage 2: Organisational Development within Course Development	25
2.7.3	Bijlage 3: Overzicht functionaliteiten elektronische leeromgeving	26
2.7.4	Bijlage 4: voorbeelden van combinaties ELO en F2F: meerwaarde van een ELO zit in het functioneel toepassen	27
2.7.5	Bijlage 5: Digitaal didactische principes en tips bij blended learning	28
2.7.6a	Bijlage 6a: Processchema (model) voor online (afstands)onderwijs gecombineerd met contactonderwijs	33
2.7.6b	Bijlage 6b: Praktische tips voor de online begeleiding van een blended learning cursus (op basis van de voorbeeld module Islam) van bijlage 6a	36
2.7.7	Bijlage 7: Overzicht voorbeelden van plussen en minnen bij gebruik van een ELO in een cursus met contactonderwijs	36
2.7.8	Bijlage 8: Voorbeeld: opzetten en organiseren éénjarige masteropleiding LL.M met veel afstandsonderwijs en F2F-gedeelten	38
	Bijlage 9: Basisschema voor invulling opzet blended learning cursus	41
3	Programma blended learning seminar, 24 mei 2007	43
4	Resultaten enquête blended learning seminar	45
5	Verslag blended learning seminar (verschenen in de E-merge nieuwsbrief)	51
6	Poster 'Van F2F naar blended learning in 6 stappen'	53
7	Aanbevelingen voor een vervolgtraject	55

1 Projectverslag E-merge O.P. 5.7 ‘Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning’

Het document dat voor u ligt, bestaat uit een kort projectverslag van het project ‘Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning’ en een reeks bijlagen.

Het projectverslag heeft tot doel u een overzicht te geven van de door de projectgroep – in zes stappen – verrichte werkzaamheden. De bijlagen gaan dieper op deze stappen in.

Projectnaam:	Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning (OP 5.7)
Projectgroep:	Wido van Peursen (Universiteit Leiden; projectleider) Pierre van Eijl (Universiteit Utrecht, IVLOS) Frans Jacobs (Hogeschool Zuyd; tot april 2007) Matthijs de Jong (Universiteit Leiden; tot december 2006) Abdurraouf Oueslati (Universiteit Leiden) Victor Philipsen (Hogeschool Leiden) Sonja Wagenaar (Universiteit Leiden, ICLON)
Programmaleider:	Henk Frencken
Bijlagen:	Programma E-merge blended learning seminar 24 mei 2007 Syllabus en bijlagen van het seminar Resultaten van enquête onder seminar-deelnemers. Verslag van het seminar (verschenen in E-merge nieuwsbrief) Poster ‘Van F2F naar blended learning in 6 stappen’ Aanbevelingen voor een vervolgtraject

Zoals blijkt uit de naam van het project, had OP 5.7 het doel om te komen tot een didactisch model voor blended learning en de disseminatie daarvan. In paragraaf 2.2 van het projectplan worden de volgende stappen onderscheiden:

1. Vorming van een **groepje docenten** waarmee **één voorbeeld van ‘blended learning’** dat in de praktijk succesvol verloopt nader wordt geanalyseerd op didactische kenmerken.
2. Op basis van de analyse wordt het voorbeeld omgewerkt naar een **didactisch model** dat de didactische hoofdkenmerken van het voorbeeld bevat maar generieker is. Het didactische model wordt voorzien van een praktische toelichting voor gebruik in de praktijk. De docenten in het team **checken** de toepasbaarheid in de opleidingen waar ze werken.
3. Een serie **tips** voor docenten (en misschien een template) worden opgesteld voor het werken met het didactische model in een Blackboard-omgeving.
4. Het organiseren van een **seminar** waarvoor een aantal docenten van E-merge projecten worden uitgenodigd waarbij het model gepresenteerd wordt en docenten zich oefenen in het toepassen daarvan. Dit is tegelijkertijd een disseminatie én proefdraai en op basis daarvan wordt zonodig het model annex toelichting (of het seminarprogramma) bijgesteld.
5. Het **presenteren en bespreken van het model** en de ervaringen van de docenten ermee in de stuurgroep en het bestuur van E-merge. Ook dit kan nog tot aanpassingen leiden maar ook tot nieuwe ideeën voor een vervolg.
6. Het eventueel verder uitwerken van het model ten behoeve van een **publicatie** op een website, een artikel en/of een bijdrage op een **conferentie**. Het doen van **aanbevelingen** voor follow-up activiteiten.

Achterliggende gedachte hierbij is dat een praktisch didactisch model voor een cursus met blended learning gecombineerd met 'good practices' en uitvoeringstips een effectief middel kan zijn om docenten te helpen elektronische leeromgevingen in hun eigen onderwijs functioneel te gebruiken. Een model voorziet daarmee tevens in een referentiekader dat de discussie over blended learning vruchtbaarder kan maken. Met een model wordt hier bedoeld een vereenvoudigde weergave van het onderwijsontwerp van een succesvolle blended learning cursus. In dat model zijn de essentiële hoofdpunten terug te vinden van dat ontwerp die het succes ervan bepalen.

In de volgende paragrafen van deze inleiding wordt het verloop van bovengenoemd project kort toegelicht. Daarbij wordt verwezen naar diverse projectdocumenten die als bijlagen zijn toegevoegd.

Stap 1 'vorming van groepje docenten en analyse van succesvoorbeeld' Het vinden van belangstellende docenten bleek moeilijker dan gedacht. In de uiteindelijke samenstelling van de groep bestaat de meerderheid uit onderwijskundigen. Als succesvoorbeeld is aanvankelijk gekozen voor de module 'Het Oude Testament in Historisch Perspectief' van de Faculteit der Godgeleerdheid van de UL. Wel is al snel besloten ook aan andere praktijkvoorbeelden een prominente plaats toe te kennen. De variabelen die een rol spelen (budget, achtergrond van deelnemers, academische vorming of competentieontwikkeling) maken het wenselijk om ons niet teveel op één voorbeeld te concentreren. In het vervolg van het project hebben de praktijkvoorbeelden een prominente plaats gekregen. De vragen die wij aan ieder voorbeeld stelden waren:

- Waarom is voor blended learning gekozen?
- Wat zijn de kernpunten van de aanpak?
- Wat zijn succesfactoren?

Stap 2 'opzetten van een didactisch model' en Stap 3 'tips voor docenten en eventueel template'.

Bij het uitvoeren van deze stappen kwamen de volgende kwesties naar voren:

Definitie van 'model'. De opstellers van het projectvoorstel (Pierre van Eijl en Wido van Peursen) dachten bij 'didactisch model' primair aan een soort workflow. Er kunnen echter ook andere invullingen aan 'model'. Dit was een terugkerend punt op onze besprekingen.

Generaliseerbaarheid. Het praktijkvoorbeeld Oude Testament maakt optimaal gebruik van Blackboard. Vanuit E-merge perspectief is het raadzaam dit als randvoorwaarde mee te nemen bij het didactisch model, omdat alle E-merge instellingen gekozen hebben voor Blackboard. Echter, Blackboard heeft ook zijn beperkingen en is erg docent-gecentreerd. Er is steeds meer vraag naar dingen eromheen, zoals social software, blogs, wiki's.

Stap 1 t/m 3 zijn uitgewerkt in de vorm van een syllabus (zie hoofdstuk 2).

Stap 4 'seminar'. Het seminar heeft plaatsgevonden op 24 mei 2007. Er waren bijna 30 deelnemers, die allen zeer positief waren. Nog ca. 10 anderen hebben blijk gegeven van interesse en willen op de hoogte blijven van ontwikkelingen. Van te voren hadden alle deelnemers een programma, een syllabus met bijlagen en twee vragen ontvangen. Een aantal deelnemers hebben van tevoren hun antwoorden op deze vragen ge-emaild. Het programma van het seminar en de resultaten van een enquête die we na afloop gehouden hebben zijn als bijlagen bij dit verslag gevoegd.

Stap 5 Gedurende de projectperiode is de projectgroep actief geweest t.b.v. interactie, uitwisseling van ervaringen en kennisdisseminatie, o.a. door deelname aan de E-merge toogdag. Het seminar is van tevoren o.a. aangekondigd in de E-merge nieuwsbrief van april 2007, en in de E-merge nieuwsbrief van juni 2007 is een verslag van de bijeenkomst opgenomen. Een ander verslag van de bevindingen van het project is opgenomen in de Nieuwsbrief ICLON Hoger Onderwijs 1/2 (oktober 2007). Een

presentatie waarin de resultaten van het project verwerkt zijn, getiteld “Identifying and disseminating successful blended learning models” zal gehouden worden door Pierre van Eijl en Sonja Wagenaar op de European Practice Based and Practitioner Research Conference on Learning and Instruction, Maastricht, 14–16 November 2007.

Stap 4 en 5 zijn uitgewerkt in een seminarprogramma (hoofdstuk 3), resultaten (hoofdstuk 4), een verslag (hoofdstuk 5) en een poster (zie hoofdstuk 6).

Stap 6 De aanbevelingen van de projectgroep voor een vervolgtraject zijn bijgevoegd. Zie verder de presentaties die hierboven vermeld worden bij stap 5.

Stap 6, de aanbevelingen voor een vervolgtraject zijn terug te vinden in hoofdstuk 7.

De eerste bijeenkomst van de projectgroep was op 23 juni 2006. Het project is in feite pas na de zomer van 2006 daadwerkelijk van start gegaan. De projectgroep is regelmatig bijeengekomen. In maart 2007 heeft er een midterm-review plaatsgevonden. Deze werd uitgevoerd door Jos Fransen en Pieter Swager (Hogeschool INHolland). Ten behoeve hiervan was Jos Fransen aanwezig bij de vergadering op 19 maart 2007. Veel activiteiten hebben hun beslag gekregen in het seminar dat op 24 mei 2007. Voor de zomer van 2007 heeft het project een voorlopige afronding bereikt. Na de zomer is het project financieel en organisatorisch afgerond. Een presentatie van twee projectmedewerkers in november 2007 kan als uitloper van het project gezien worden. De materialen die ontwikkeld zijn kunnen dienen als input voor een vervolgtraject op het gebied van blended learning (zie de aanbevelingen).

2 Syllabus blended learning seminar

Omvorming van een bestaande face-to-face cursus naar blended learning

Seminar syllabus

E-Merge OP 5.7

Wido van Peursen, Frans Jacobs, Abdurraouf Oueslati, Victor Philipsen, Sonja Wagenaar, Matthijs de Jonge en Pierre van Eijl,

Mei 2007

Inhoudsopgave

- **3.1 Inleiding**
- **3.2 'Blending': Zorgvuldig mengen**
- **3.3 Succesvoorbeelden van blended learning**
- **3.4 Finse ervaringen met een basisstructuur voor online leren**
- **3.5 In zes stappen naar blended learning**
- **3.6 Zes stappen voor omvorming van een bestaande cursus naar een 'blended learning' cursus**
  1. **Indelen van de bestaande cursus in onderdelen**
  2. **Welke voordelen heeft het inzetten van ELO?**
  3. **Koppeling ELO-activiteiten met F2F**
  4. **Maak blauwdruk van de blended learning opzet**
  5. **Doe kleine proefdraai**
  6. **Voer blended learning in hele cursus in**
- **3.7 Bijlagen**

2.1 Inleiding

Deze syllabus is een product van het E-merge project 'Ontwikkeling en implementatie van een didactisch model voor blended learning'. Het project beoogt een handreiking te bieden aan mensen die voor hun cursus blended learning gebruiken of van plan zijn dat in de toekomst te gaan doen. Op basis van succesvoorbeelden zijn wij gekomen tot principes, tips en processchema's voor het omvormen van een bestaande face-to-face (F2F) cursus naar blended learning.

Basiskenmerk blended learning

Een basiskenmerk van blended learning is de combinatie van online onderwijs middels ICT en contactonderwijs (F2F). De context waarin deze combinatie toegepast wordt kan echter erg verschillen. Bijvoorbeeld een oriënterende Nederlandstalige cursus van 4 erts over het Oude Testament voor studenten verspreid over heel Nederland en een 7,5 ECTS cursus Engelse letterkunde voor voltijdstudenten van één onderwijsinstelling, verschillen enorm van elkaar als het gaat om doelgroep, doelstelling, budget, organisatie etc. Toch is in beide gevallen sprake van een vorm van blended learning.

Deze variatie in blended learning heeft o.a. te maken met de keuzes binnen de volgende factoren:

- *Deelnemers*: Reguliere studenten of niet-reguliere studenten? Regionaal, landelijk of internationaal?
- *Plaats in curriculum*: Onderdeel van bestaand curriculum of contractonderwijs?
- *Budget*: extra middelen of uitvoerbaar binnen de bestaande kaders?
- *Taal*: Nederlands of anders?

Een ander aanvullend verschil bij de geanalyseerde succesvoorbeelden dat minder in het oog loopt dan de meer praktische factoren, maar waarvan tijdens het project het gewicht duidelijk werd, is het verschil tussen academische vorming en competentie-gericht onderwijs. Dit is zeker relevant in de context van E-merge, waarin zowel universiteiten als hogescholen participeren. Het ontwikkelen van de vaardigheid om op een kritische, wetenschappelijk verantwoorde manier een tekst te analyseren stelt andere eisen aan een cursus dan het ontwikkelen van managementvaardigheden.

Interactie, motivatie en functionaliteit bij blended learning

Specifieke aspecten van blended learning die bij alle toepassingen een rol spelen, ongeacht de hierboven genoemde variabelen zijn bijvoorbeeld:

- Groepsinteracties. In een aantal gevallen zien studenten elkaar of de docent minder vaak F2F als bij een reguliere cursus. Hoe ontwikkelen zich de interacties tussen hen en wat draagt communicatie via een elektronische leeromgeving daaraan bij?
- Motivatie en betrokkenheid. De vaste regelmaat van bijeenkomsten in een reguliere cursus speelt een rol in het 'bij de les houden' van deelnemers. Hoe worden deelnemers in een blended learning cursus 'bij de les gehouden'?
- Het functioneel gebruik van de elektronische leeromgeving en voor het leerproces. Het gaat hierbij niet alleen om het 'compenseren' van het gemis aan F2F onderwijs (vgl. de vorige twee punten), maar ook om het optimaal benutten van de mogelijkheden van de computer en netwerken die geen tegenhanger hebben in het traditionele F2F onderwijs.
- Rol van F2F onderdelen. Op het eerste gezicht is dit het onderdeel dat niet verandert bij de omzetting van een bestaande cursus in een blended learning cursus. Maar doordat het geheel van de cursus verandert, zullen ook de rol en inhoud van F2F bijeenkomsten daarin moeten

veranderen. Met name de koppeling van het virtuele gedeelte met de F2F-bijeenkomsten wordt nu essentieel om de cursus goed te laten functioneren.

2.2 'Blending': zorgvuldig mengen

Het 'mengen' van contactonderwijs met een elektronische leeromgeving is niet bij voorbaat een succes maar kan tot heel diverse reacties leiden. Illustratieve voorbeelden komen uit een artikel van een biologiecursus uit Engeland met colleges, tutorbegeleiding en een ELO (Richardson & Turner, 2000). De totaalindruk van studenten was overwegend positief maar met grote onderlinge verschillen. Er waren hele positieve zoals:

Dit is een ideale benadering. Ik vind het prettig om zo de controle te hebben over het leerproces en de resultaten daarvan. Het is flexibel, gebruikersvriendelijk, en het geeft me de ondersteuning die ik nodig heb in een situatie waarbij de docenten het erg druk hebben. Maar begrijp me niet verkeerd: ik pleit er niet voor om alle onderwijs op deze manier te doen maar als dit parallel loopt met het andere onderwijs werkt het heel goed.

Sommige studenten waren minder positief:

Ik ben niet naar de universiteit gekomen om de hele dag voor een computer te zitten. Ik kwam hier om te discussiëren, in debat te gaan, om colleges te volgen en dat soort dingen. Ik weet dat ik deze cursus moet doen anders krijg ik mijn studiepunten niet...

Studenten wilden zich ook deel van een 'community' voelen, deel van het universitaire leven. Een heel negatieve reactie in dat verband was:

Ik hou er niet van om in het universiteitsrestaurant iemand op zijn schouder te moeten tikken en te vragen of hij of zij ook een [.....]student is. Zo zou het niet moeten gaan, ik voel me geïsoleerd.

In het kader van dit E-Merge project is vooral gekeken naar voorbeelden van blended learning in het wetenschappelijk en hoger beroepsonderwijs die succesvol waren (zie bijlage 1). Met succesvol wordt bedoeld dat de cursusdoelen voor veel studenten gerealiseerd werden in de beschikbare cursustijd, dat de studenten de cursus waardeerden en de docenten er ook tevreden mee waren. Bij enkele voorbeelden waren bepaalde elementen opvallend succesvol en daarom ook interessant voor dit project.

2.3 Succesvoorbeelden van blended learning

Hieronder zijn een aantal voorbeelden van blended learning verzameld naar het aspect waarin ze (zeer) succesvol bleken te zijn. Ze variëren van veel online onderwijs en weinig F2F (eerste twee voorbeelden van cursussen) tot een wekelijks mix van contact en onlinestudie. Uitgebreidere beschrijvingen staan in bijlage 1.

- Effectief afstandsonderwijs met F2F-elementen

- Een succesvol voorbeeld van een cursus (WO) voor cursisten in heel Nederland (contractonderwijs cursus Islam) die grotendeels online is maar bij het begin, halverwege en aan het eind een contactbijeenkomst heeft.
- Een éénjarige Engelstalige internationale masteropleiding met studenten (WO) verspreid over de hele wereld die voor het overgrote deel online is maar waarbij de studenten drie face-to-face gedeeltes van enkele weken hebben voor colleges, workshops en tentamens.

- Rendementsverhoging

- Een voorbeeld van een reguliere cursus (WO) waarbij studenten wekelijks bijeenkomsten hebben, online opdrachten en -quizen die vrijstellend zijn voor het tentamen. De studenten kunnen ervoor kiezen in groepjes samen te werken of individueel te werken.

- Intensiveren van het leren met peer feedback

- Een voorbeeld van een cursus (WO) waarbij studenten elkaar peer feedback geven op conceptwerkstukken wat met een ELO ondersteund wordt, deels F2F gaat en leidt tot een intensiever leerproces.
- Een voorbeeld van een cursus (HBO) waarbij studenten elkaar peer feedback geven via de ELO op video-presentaties waardoor (anderstalige) HBO-studenten meer oefenen met presentatievaardigheden buiten de lessen om.

- Online en F2F samenwerken voor deeltijdstudenten

- Voorbeeld van een cursus voor deeltijdstudenten (HBO) die in een team stapsgewijs een authentieke taak uitvoeren. De samenwerking en begeleiding gaan deels online en deels F2F.

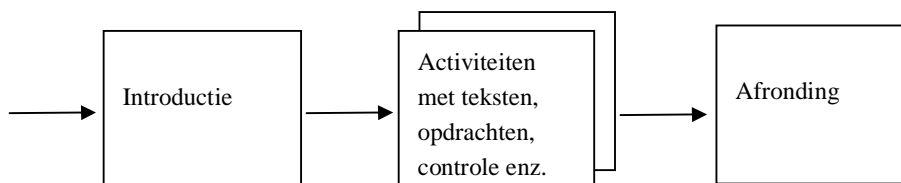
- Studenten maken en testen e-studiematerialen

- Voorbeeld: Pabo-studenten (HBO) maken en gebruiken een webquest jeugdliteratuur voor leerlingen groep 7/8 basisschool. Nadat ze het ontwikkeld hebben testen ze elkaars webquest uit met de leerlingen en evalueren dit.
- Voorbeeld: studenten (HBO) maken een BlackBoard cursus over 'lezen en spellen' en testen die op elkaar waarbij ze beurtelings als docent en student optreden.

Beschrijvingen van deze voorbeelden (zie bijlage 1) zijn bedoeld als hulpmiddel bij het zelf toepassen van een ELO met als doel te komen tot een effectieve 'blend' van contactonderwijs met ELO-activiteiten.

2.4 Finse ervaringen met een basisstructuur voor online leren

Bij de analyse van negen online cursussen in Finland (zie bijlage 2), een land waar afstandsonderwijs van groot belang is, bleken al deze cursussen dezelfde basisstructuur te hebben: een introductiestap, daarna een opeenvolging van stappen (met teksten, opdrachten, een discussie forum en zelfcontrole materialen) en tot slot een afrondende stap.

Er was meestal sprake van goed gestructureerde cursussen met bij iedere stap docentbegeleiding. Bij een aantal cursussen was discussie via het discussieforum een belangrijk element, bijvoorbeeld bij een filosofie cursus.

Deze basisstructuur bleek ook voor Nederlandse cursussen in het hoger onderwijs herkenbaar én praktisch te zijn en is daarom overgenomen bij de procedure voor de omvorming naar blended learning die verderop in deze syllabus staat.

2.5 In zes stappen naar blended learning

In dit seminar bieden wij een procedure van zes stappen aan om een bestaande cursus, zonder of met minimaal gebruik van een ELO, om te vormen naar een blended learning cursus. Het gaat om de volgende zes stappen:

1. Indelen van de bestaande cursus in onderdelen
2. Nagaan waar het inzetten van een ELO zin kan hebben
3. Koppelen van ELO-activiteiten met F2F-bijeenkomsten
4. Blauwdruk maken van de blended learning opzet
5. Kleine proefdraai
6. Invoering van blended learning in de hele cursus.

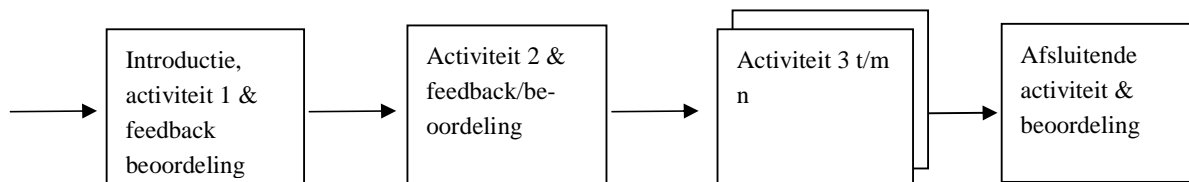
Bij de ‘bestaande cursus’ (stap 1) wordt in dit kader uitgegaan van een cursus met wekelijkse contactbijeenkomsten met grotendeels zelfstudie en een beoordeling door de docent van werkstukken, producten en/of tentamen. De docent kan informatie presenteren, uitleg geven, beoordelen maar ook optreden als vraagbaak of coach. Vooral in het HBO krijgt het werken in de praktijk aan authentieke problemen steeds meer nadruk.

Het in gebruik nemen van een elektronische leeromgeving (ELO) zal al doende tot aanpassingen van de contactbijeenkomsten kunnen leiden om tot het gewenste onderwijsleerproces te komen (stap 2 en 3).

2.6 Zes stappen voor omvorming van een bestaande cursus naar een ‘blended learning’ cursus

1) Indelen van de bestaande cursus in onderdelen

Deel de cursus in in enkele onderdelen waarbij iedere stap een (groep van) activiteit(en) voor studenten bevat en een feedback of toetsmoment. Mogelijk is de bestaande cursus al ingedeeld in dit soort stappen!

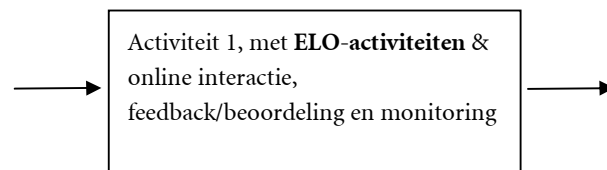
De boxen en de pijlen geven dan een overzicht van het geplande leerproces van de student(en). Per box kan aangegeven worden hoe dat deel van het leerproces wordt aangestuurd of bijgestuurd door

middel van respectievelijk onderwijsactiviteiten en feedback-, presentatie- en beoordelingsmomenten. Bij deze stap in het omvormingsproces kan het wenselijk zijn om na te gaan wat de behoeften en mogelijkheden zijn van de doelgroep ten aanzien van contactonderwijs en online studeren.

2) Welke voordelen heeft het inzetten van ELO?

Ga na of het inschakelen van een ELO (zie voor een overzicht van functionaliteiten bijlage 3) een voordeel heeft, bijvoorbeeld (zie ook bijlage 4):

- a) grotere toegankelijkheid van de cursus, bijvoorbeeld voor reisstudenten en deeltijders
- b) een studie-activiteit mogelijk of beter uitvoerbaar te maken door bijvoorbeeld online voorbereiding, discussie of samenwerking bij ene opdracht
- c) betere mogelijkheden voor online voorbereiding van (peer)feedback en/of (tussentijdse) beoordeling via de ELO met onmiddellijke feedback
- d) de voortgang van studenten tijdens een cursus kan 'handiger' worden gemonitord door bijvoorbeeld een overzicht van studieresultaten in de ELO bij te houden
- e) meer mogelijkheden creëren voor zelfsturing en vraagsturing door bijvoorbeeld keuzes aan te bieden via de ELO
- f) betere aansluiting op eisen werkveld/netwerksamenleving en de nieuwe geletterdheid door bijvoorbeeld internetopdrachten die aansluiten op de praktijk of online stage begeleiding

3) Koppeling ELO-activiteiten met F2F

Zorg dat de ELO-activiteiten en de F2F-activiteiten op elkaar aansluiten (zie voor digitaal didactische principes bijlage 5):

- a) ELO-activiteit wordt voorbereid in F2F-bijeenkomst (die daardoor van karakter kan veranderen)
- b) Bij ELO-activiteit kan op afstand samenwerking/begeleiding/steun van medestudenten en docent ingepland worden
- c) Resultaten ELO-activiteit komen terug in volgende F2F-activiteit
- d) Resultaten ELO-activiteit tellen mee bij de beoordeling

4) Maak blauwdruk van de blended learning opzet

Maak een blauwdruk van de gewenste blended learning opzet (blanco draaiboek beschikbaar in bijlage 9; voorbeeld uitgewerkte blauwdruk in bijlage 6) en check:

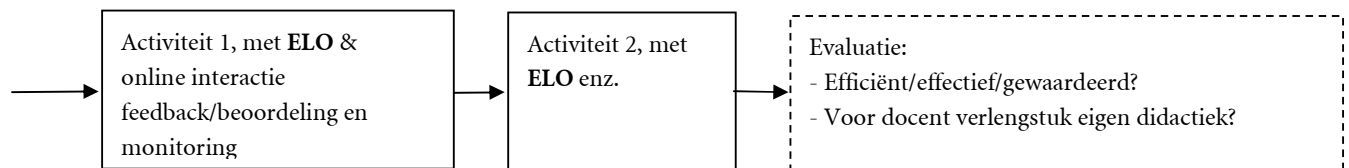
- a) Versterkt het, gezien vanuit de student, op een efficiënte manier het leerproces of is een en ander zonder ELO gemakkelijker te organiseren?
- b) Is het voor de docent een steun bij het geven van zijn/haar onderwijs en het realiseren van de doelen?

c) Is het uitvoerbaar qua student- en docenttijd en faciliteiten? (In bijlage 6b staan tips voor online begeleiding.)

5) Doe kleine proefdraai

Voer een proefdraai van de opzet uit met een paar studenten en ga na of het ‘werkt’ (zie ook bijlage 7 voor plussen en minnen bij gebruik van een ELO):

- gebruiken én waarderen de studenten de ELO als bedoeld?
- is het als docent een verlengstuk van de didactiek of een hinderpaal?
- wat zou er nog verbeterd kunnen worden?

6) Voer blended learning in hele cursus in

Stel waar nodig de opzet van de cursus met blended learning bij en ga na of u daar nu voldoende vertrouwen in hebt. Zo ja, voer de nieuwe opzet in voor al uw studenten, evalueer tussentijds en na afloop of het goed gewerkt heeft en vier het (goede) resultaat!!

2.7 Bijlagen

Bijlagen syllabus blended learning seminar

(E-Merge O.P. 5.7)

Wido van Peursen, Frans Jacobs, Abdurraouf Oueslati, Victor Philipsen, Sonja Wagenaar, Matthijs de Jonge en Pierre van Eijl

Mei 2007

In de bijlagen zijn uitgebreidere beschrijvingen van de succesvoorbeelden te vinden en nog tal van tips en hulpmiddelen voor het combineren van F2F-onderwijs en een ELO die een meerwaarde hebben voor het leerproces van de student.

Bijlage 1: korte beschrijvingen van succesvoorbeelden van blended learning

- Thema: effectief afstandsonderwijs met F2F-elementen
- Thema: Rendementsverhoging
- Thema: intensiveren van het leren met peer feedback
- Thema: Online en F2F samenwerken voor deeltijdstudenten
- Thema: studenten maken en testen e-studiematerialen

Bijlage 2: Organisational Development within Course Development

Bijlage 3: Overzicht functionaliteiten elektronische leeromgeving

Bijlage 4: voorbeelden van combinaties ELO en F2F: meerwaarde van een ELO zit in het functioneel toepassen

Bijlage 5: Digitaal didactische principes en tips bij blended learning

Bijlage 6a: Processchema (model) voor online (afstands)onderwijs gecombineerd met contactonderwijs

Bijlage 6b: Praktische tips voor de online begeleiding van een blended learning cursus (op basis van de voorbeeld module Islam) van bijlage 6a

Bijlage 7: Overzicht voorbeelden van plussen en minnen bij gebruik van een ELO in een cursus met contactonderwijs.

Bijlage 8: Voorbeeld: opzetten en organiseren éénjarige masteropleiding LL.M met veel afstandsonderwijs en F2F-gedeelten

Bijlage 9: Basisschema voor invulling opzet blended learning cursus

2.7.1 Bijlage 1: korte beschrijvingen van succesvoorbeelden van blended learning

Ter illustratie van de mogelijkheden van blended learning zijn hieronder kort een aantal succesvoorbeelden beschreven.

Thema: effectief afstandsonderwijs met F2F-elementen

- **Voorbeeld: Oude Testament en Islam (contractonderwijs; landelijk)**

Projectleider: Wido van Peursen (UL, Godgeleerdheid)
Website: www.leidenuniv.nl/gg/bl

Reden om voor blended learning te kiezen:

Contractonderwijs voor deelnemers die vanwege werk of afstand niet regelmatig naar Leiden kunnen komen. Bereiken van nieuwe doelgroepen.

Kernpunten van de aanpak:

Drie contactbijeekkomsten (begin, midden en eind); optimaal gebruik van Bb functionaliteiten, contact met de docent en medestudenten, individuele opdrachten en groepsopdrachten.

Succesfactoren:

Uitgebreid voorbereidend traject. Enthousiasme van docenten en deelnemers.

- **Voorbeeld: Engelstalige internationale Master Lucht- en ruimterecht**

Projectleider: Dr P.M.J. Mendes de Leon (UL, Rechtsgeleerdheid)
Website: <http://iiasl.leiden.edu/index.php3?m=2&c=22>

Reden om voor blended learning te kiezen:

Dit is een internationaal Engelstalig masterprogramma bestemd voor mensen die niet een jaar lang naar Leiden kunnen komen, aangezien het om deelnemers gaat uit een werksituatie. De deelnemers komen zowel uit de gehele wereld. De gekozen onderwijsvorm bestaande uit een groot gedeelte afstandsonderwijs en ieder kwartaal een blok van twee weken contactonderwijs, een vorm van blended learning dus, is hierop afgestemd.

Kernpunten van de aanpak:

Er zijn in het voortraject heel veel elementen uitgezocht over de vraag hoe je de omslag van bestaand contactonderwijs naar afstandsonderwijs kan maken. Daarbij is rekening gehouden met enerzijds de wensen en mogelijkheden vanuit de opleiding, en anderzijds de voorwaarden om tot een goede vorm van afstandsonderwijs met F2F-gedeelten te komen. Gekozen is voor een afstandsvariant die parallel met de 'gewone' opleiding met contactonderwijs loopt. De opleidingsmodulen met de opdrachten en tentamens lopen in beide opleidingsvarianten synchroon. De colleges in de contactvariant worden opgenomen en als streaming video ter beschikking gesteld op de website van de afstandsvariant. Ook zijn er over de leerstof een aantal PowerPoint presentaties op BlackBoard. Discussies zijn mogelijk via het discussieforum op BlackBoard en studenten moeten hun opdrachten ook via BlackBoard versturen. Ieder kwartaal zijn er F2F-gedeelten waarbij de deelnemers twee weken naar Leiden moeten komen. De F2F-gedeelten beslaan in totaal zes weken waarvan de laatste niet verplicht is. Tijdens de F2F-gedeelten volgen de studenten colleges, workshops en doen ze tentamens. De 'graduation' vindt

enkele maanden na het einde van het programma plaats in september als studenten hun master thesis voltooid hebben.

De colleges worden door verschillende docenten gegeven en het geheel wordt door een coördinator begeleid die tevens een vast aanspreekpunt is voor de studenten.

De blended learning variant kan net als de contactvariant parttime gevolgd worden. Het cursusgeld voor de blended learning variant ligt aanzienlijk hoger dan voor de contactvariant.

Succesfactoren:

- Het uitvoerig uitzoeken van allerlei elementen (o.a. didactische aanpak, invulling en afwisseling F2F gedeelte en afstandsgedeelte, geharmoniseerde technische standaarden, culturele verschillen, overbruggen van tijdszones, enz) heeft ervoor gezorgd dat er tijdens de uitvoerende fase geen verrassingen / problemen boven tafel kwamen.
- Er is uitdrukkelijk rekening gehouden met de mogelijkheden van de opleiding (o.a. tijdsinvestering, synchroon laten lopen van F2F momenten en het behalen van het diploma met het 'gewone' F2F programma). Een rooster van de opleiding is te vinden in bijlage 8.

Tips

Didactiek op afstand: enthousiasmeren van de deelnemers

Zeer belangrijk bij het aanbieden van het online gedeelte van de cursus is het motiveren en enthousiasmeren van de deelnemers. Met name tijdens momenten van zelfstudie is dit belangrijk. Dit kan door gebruik te maken van verschillende interactiemogelijkheden die BlackBoard biedt. Elke week kan bijvoorbeeld een van onderstaande interactie mogelijkheden aangeboden worden:

- een *kennisquiz met onmiddellijke feedback*;
- een *survey (een enquête)*;
- een FAQ pagina openen in het *discussion board* waarin docenten veelgestelde vragen van deelnemers met betrekking tot de leerstof beantwoorden;
- de docent kan tijdens het opnemen van een *college op video* dieper ingaan op de vragen die op deze FAQ pagina zijn gesteld;
- ook kan het discussion board ingezet worden voor interactie met een gastdocent. Zo kunnen deelnemers bijvoorbeeld de opdracht krijgen om een tekst van een gastdocent te lezen en vervolgens beantwoordt de gastdocent vragen van de deelnemers over de tekst via het *discussion board*.

Thema: Rendementsverhoging

- **Voorbeeld: cursus Engelse literatuur (voltijdsonderwijs met veel literatuur-studie)**

Contactpersoon: Pierre van Eijl (IVLOS, Universiteit Utrecht)

Website: <http://www.ivlos.uu.nl/deorganisatie/wiewatwaar/medewerkers/eijl/6976main.html>

Reden om voor blended learning te kiezen:

Komen tot een meer tutorial-achtige aanpak voor een grote groep (80) studenten door gebruik te maken van een ELO. Stimuleren van regelmatige studie en het verhogen van het rendement.

Kernpunten van de aanpak:

Wekelijkse contactbijeenkomsten (colleges) en daarnaast teksten, opdrachten en toetsen (met onmiddellijke feedback) via de ELO en een boekenlijst. Studenten mogen naar keuze individueel en in kleine groepjes werken en mogen ook zelf opdrachten voorstellen. Voldoende opdrachten en toetsen stellen vrij van het tentamen.

Succesfactoren:

Het numerieke rendement ging omhoog van 60% naar 90%, studenten waardeerden de cursus zeer maar vonden het wel hard werken. Docent was zeer tevreden hoewel het ook voor hem hard werken was.

Meer informatie: <http://www2.ivlos.uu.nl/downloads/nederlandstalig/TvHOartikel3word6.rtf>

Thema: intensiveren van het leren met peer feedback

- **Voorbeeld: ‘Academic Writing’: schrijfonderwijs met peer feedback voor voltijdsonderwijs (eerstejaar bachelor Engels, Universiteit Utrecht)**

Contactpersoon: Pierre van Eijl (IVLOS, Universiteit Utrecht)

Website: <http://www.ivlos.uu.nl/deorganisatie/wiewatwaar/medewerkers/eijl/6976main.html>

Reden om voor blended learning te kiezen:

Gebruiken van een ELO om het leren van de studenten te intensiveren.

Kernpunten van de aanpak:

Wekelijkse contactbijeenkomsten (tutorials) en ELO-activiteiten. Na drie en na zes weken is er peer feedback over respectievelijk een essay-plan en een conceptessay. De peer feedback wordt door de ELO ondersteund en wordt in een tutorial in peer feedbackgroepjes besproken.

Succesfactoren:

Studenten leren veel van het elkaar peer feedback geven én peer feedback ontvangen en waarderen dit onderdeel van de cursus. Het werkt besparend op de docententijd.

Meer informatie: <http://www.tvho-online.nl/index.html>

- **Voorbeeld: intensiveren van het leren presenteren in het Nederlands door anderstalige aspirantstudenten (voorbereidende HBO-cursus)**

Kernpunten van de aanpak

Anderstalige aspirant-studenten volgen een éénjarige cursus om zich voor te bereiden op een studie in het HBO. Binnen deze cursus voeren zij een 3 maanden durend project uit waarin ze onderzoek doen naar de opleiding die zij willen gaan volgen. Het project wordt afgesloten met een eindpresentatie waarin de cursisten hun onderzoeksresultaten presenteren. Tijdens het project oefenen de cursisten het presenteren in een periode van 3-4 weken.

Omdat klassikale presentatie veel tijd kostte en saai was werd besloten studenten in de projectgroepjes elkaar een presentatie te laten geven waarvoor ze zelf het onderwerp mochten kiezen. De studenten

kregen vooraf een ‘theoretische’ les waarna 2 (moedige) studenten een kleine presentatie hielden die door de docent en de andere studenten werd beoordeeld (om te leren beoordelen).

De oefenpresentaties in de projectgroepjes werden opgenomen met een videocamera¹ en daarna gedownload in BlackBoard (met omzetting in streaming video). Hierop gaven studenten van een andere projectgroep met behulp van een vragenlijstje anoniem feedback. De cursisten kunnen meer dan één keer een presentatie geven. Adviezen kunnen studenten op het ‘Discussion Board’ van BB geven. De docent beoordeelt tot slot alle oefenpresentaties en geeft feedback. Dat kost haar geen 3 á 4 dagdelen zoals in de oude situatie waarin studenten in de klas presentaties gaven maar slechts 2 uur. Hierna gaven de studenten een eindpresentatie van hun project voor een publiek van docenten, medestudenten en genodigden.

Ervaringen met deze opzet opgedaan laten zien dat studenten actiever worden, ze meer geoefend hebben, ze geleerd hebben van het beoordelen van anderen én van het bekijken van hun eigen presentatie.²

Meer informatie over de onderwijsopzet:

<http://goodpractices.surf.nl/docs/gp/lerenpresenteren3opmerkingen1.htm>

Voorbeeld van een presentatie van een studente:

<mms://stream.inholland.nl/videopoort/vp1/videopoort/Algemeen/0FFDC4B5-15BE-4084-B54C-C529DB676434.WMV>

De inschatting van de docente is dat deze aanpak voor alle mondelinge communicatie geschikt is. Binnen haar hogeschool (Inholland) maken inmiddels steeds meer docenten en studenten gebruik van streaming video.

Thema: Online en F2F samenwerken voor deeltijdstudenten

- **Taakgericht Teamwerk met ICT in deeltijd voorbeeld van een interopleidingsmodule economie, Hogeschool Utrecht**

Reden om voor blended learning te kiezen:

Het combineren van competentie-ontwikkeling, interdisciplinair werken en teamleren in een module voor deeltijdstudenten economie. De ELO is nodig om deze doelen te realiseren.

Kernpunten van de aanpak:

Tweedejaars deeltijd economiestudenten krijgen gedurende tien weken een module waarin ze in teams van 5 á 6 studenten van verschillende opleidingen binnen de faculteit Economie en Management, de taak hebben een managementrapportage voor een bedrijf of afdeling te maken. De opdracht wordt geënt op een bedrijf waar één van de studenten werkt. De module bestaat uit zeven units waarin de teams van studenten stap voor stap werken aan het uiteindelijke product. Er zijn geen colleges of werkcolleges geprogrammeerd maar wel contactbijeenkomsten met een docent/begeleider. Ieder team maakt met de begeleider afspraken over wanneer men waarover bijeenkomt. Door het bestuderen van deze module kunnen studenten zich een aantal competenties eigen maken die nauw gelieerd zijn met dit onderwerp.

De producten van de units werden door de docent beoordeeld en zonodig kreeg een team een aanvullende opdracht. Voor het inleveren van de producten waren er vier deadlines geprogrammeerd. De werkmethode die studenten moesten volgen, is ontleend aan de praktijk. Tijdens het werk kunnen studenten op grond van voortschrijdend inzicht en feedback delen van het eindproduct (tussenproducten) verbeteren zodat uiteindelijk een optimaal eindproduct ontstaat dat wordt

---

¹ Met de generatie mobiele telefoons anno 2006/2007 kunnen video-opnamen worden gemaakt, afgespeeld en eventueel gedownload op BlackBoard zodat anderen ernaar kunnen kijken.

² Andere toepassing: video-opnames met een mobiele telefoon maken het voor een docent op een Pabo mogelijk van oefenlessen of stagebezoeken een opname achteraf met de betreffende student te bespreken.

beoordeeld. Deze module is voor ca. 100 studenten verzorgd. Hierbij waren een viertal begeleiders betrokken.

Succesfactoren:

Bij de evaluatie bleek dat zowel studenten als docenten de informatie (studiewijzer en website), de inhoud en opzet van de module, het samenwerken en de studielast (uren & planning) als voldoende tot goed waardeerden. Voor de opzet van de module en de website werden nog enige verbeterpunten gesignaleerd. Studenten herkenden de mogelijke toepassing van het geleerde in de beroepspraktijk. Het multidisciplinaire karakter van de module (het leren van elkaar) werd als goed beoordeeld. De deeltijdstudenten vonden de communicatie via e-mail, website en contactbijeenkomsten goed verlopen. Het bood hen de mogelijkheid om tussen hun werk door met de opdracht bezig te zijn en contact met medestudenten te onderhouden. Over de resultaten van de projectteams waren de docenten tevreden. Afhankelijkheid van een bedrijf voor het leveren van de gegevens voor de managementrapportage werd soms als lastig ervaren.

Informatie:

Artikel: Aa, P. van der, M. Hezemans & G. Kinkhorst (2000). Competentieleren in het Hoger Economisch Onderwijs. *Thema*, nr. 3

Rapport (blz. 14): Eijl, P.J. van, A. Pilot, M. Hezemans, M. Ritzen, T. van Weert en M. Quaak (2002). *ICT bij samenwerkend leren: kritische succesfactoren in het cursusontwerp*. Uitgave: IVLOS en UMC, Universiteit Utrecht en Cetus, Hogeschool van Utrecht, 33 p.

<http://www2.ivlos.uu.nl/downloads/nederlandstalig/Samenw.%20leren%20en%20ICT%2014jan2002.doc>

Thema: studenten maken en testen e-studiematerialen

- **Voorbeeld: Pabo-studenten maken en gebruiken een webquest jeugdliteratuur voor leerlingen groep 7/8 basisschool**

Projectleider/contactpersoon: Victor Philipsen, Hogeschool Leiden

Redenen om blended learning te kiezen: studenten leren om zelf e-materialen (webquest) te maken en bij communicatie daarover elektronische middelen te gebruiken (weblog) naast F2F-contact

Kernpunten van de aanpak:

Groepen studenten maken een webquest/webkwestie voor leerlingen uit groep 7/8 van de basisschool waarin zij een aspect uit een kinderboek tot 'kwestie' maken.

Iedere groep houdt zijn vorderingen bij op een weblog waarin zij het stappenplan, de onderlinge afspraken en de verantwoording beschrijven.

Studenten informeren elkaar en de docenten via het weblog.

Studenten presenteren de webkwesties op de huidige basisschool en laten deze uitvoeren en evalueren door andere groepen.

Ondersteuning bij weblog en webkwestie

De studenten worden geïnformeerd over het opzetten van een weblog en een webkwestie door de afdeling ICT.

De studenten kunnen advies en ondersteuning vragen via een spreekuur

De studenten kunnen te allen tijde bij docenten terecht via mail

Werkwijze van de groepen

De studenten verdelen de taken: docent, moderator, criticus, consultant, rapporteur (zij hanteren soms een gewijzigde benaming)
De studenten vragen een webquest aan bij Kennisnet of creëren een webkwestie of maken een website of kiezen een andere vorm

Verwachte resultaten

Verwacht wordt dat het resultaat een webkwestie is die leerling gericht is; voorzien is van een handleiding, een opdracht, een kwestie, een docentenhandleiding, voorzien van achtergrondinformatie naar auteur en andere vakgerelateerde aspecten en voorzien is van links

Algemene aspecten

Via het weblog kan de webkwestie benaderd worden
Het weblog bevat verwijzingen en handleidingen
Het weblog geeft inzicht in de werkwijze
Het weblog geeft reflectie van ervaringen van de groep

Eisen aan de webquest

De webquest moet aansluiten bij het gelezen boek
De webquest gaat in op thematiek van het boek
De webquest is geen website over/voor het boek
De webquest verduidelijkt de thematiek
De webquest is uitdagend en aantrekkelijk
De webquest zet aan tot gebruik gecompliceerde taalfuncties
De webquest is een aanvulling op het boek
De webquest geeft achtergrond informatie
De webquest biedt ook ontspanning

Toetsing studenten

De webquest wordt gepresenteerd door een andere groep dan zij die hem gemaakt hebben
De beoordelende aspecten worden door de studenten voorbereid
Er worden richtlijnen voor de beoordeling gegeven
De presenterende studenten beoordelen de webquest
De groep die de webquest gemaakt heeft krijgt van de docent een aantal punten
Het eindcijfer is een gemiddelde van de gegeven punten

Leerlingen

Indien de studenten instemmen worden de webquests door leerlingen van diverse basisscholen bekeken en uitgevoerd.
Studenten krijgen na afloop een beoordeling door leerlingen
En onafhankelijk daar weer van een beoordeling door de docent van de leerlingen.

Succesfactoren

Het maken van de webquest gaat over 'echt' onderwijs dat ook in de praktijk zal worden toegepast.
Het is aantrekkelijk voor studenten om een webquest te maken die de leerlingen daadwerkelijk boeit.

Informatie: voorbeeld webquest: www.heksenkind.tk

- **Voorbeeld: studenten maken een BlackBoard cursus en testen die op elkaar waarbij ze beurtelings als docent en student optreden**

Projectleider/contactpersoon: Victor Philipsen (Hogeschool Leiden, Pabo)

Kernpunten in de aanpak:

Studenten moeten te bestuderen stof uit twee boeken omwerken in een BlackBoard cursus. In groepjes geeft men elkaar de ontwikkelde cursussen en ontvangt de cursussen. Op die manier wordt inhoudelijk en didactisch/pedagogisch geoefend met de inhoud met gebruikmaking van een elektronische leeromgeving.

Uitgangspunten onderwijsopzet:

Dit onderwijs vindt plaats in leerjaar 2 van de Pabo. De studenten bestuderen daarin 2 boeken van H. Huizinga: 'aanvankelijk en technisch lezen' en 'spelling'.

Alle klassen (5) krijgen tegelijkertijd instructie (college) over kenmerken van een ELO-traject maar krijgen afzonderlijk instructie/inzicht in maken/opzetten van een BlackBoard cursus.

Een klas wordt daarna verdeeld in groepen van 4 à 5 studenten. Iedere groep krijgt een moderator, docent, consultant, criticus, rapporteur. De studenten verdelen binnen de groep onderling de taken al naar gelang de voorkeur, de vaardigheid en de kennis en kunde van de individuele student

Werkwijze:

Per twee groepen worden beide boeken als volgt bestudeerd:

Groep 1 is docent van boek 1 en student voor boek 2

Groep 2 is student van boek 1 maar tevens docent van boek 2
(parallel traject)

Iedere groep bouwt zijn BBcursus in 2 á 3 weken tijd

Tijdens het bouwen van de cursus is er een uitwisseling van gegevens tussen studenten van alle groepen gebruikmakend van het discussionboard op BB.

Uitwerking:

Studenten moeten een BlackBoard cursus maken bestaande uit:

- Introductie, voorstellen bouwers en uitleg rol/taak
- Doel van de cursus
- Overzicht van onderdelen boek
- Opdrachten voor studenten (assignments)
- Controle opdrachten voor studenten (MC)
- Uitwisseling van bestanden
- Verwijzingen / links
- Opzet discussionboard
- Emailfunctionaliteit

Per groep zijn taken verdeeld, afspraken gemaakt, contacten gelegd via BB met de afdeling ICT van de hogeschool,

Een schets wordt gemaakt van de opzet en vervolgens wordt de cursus ingericht. Maar voordat de cursus de 'lucht' in kan wordt deze aan de studiebegeleider overlegd/uitgelegd: bij groen licht gaat de cursus de lucht in!

De cursus staat vervolgens 3 weken open voor de studenten van de parallelgroep om de opdrachten te maken etc.

Toetsing

Studenten zijn beurtelings docent en student afhankelijk van de bouw van een bepaalde cursus:

Studenten worden beoordeeld door de docenten van een BBcursus al naar gelang het gemaakte werk en de gemaakte opdrachten. Studenten krijgen een cijfer van cursusbouwers
De cursusbouwers krijgen een groeps cijfer van de begeleider. De cursusbouwers verdelen het groeps cijfer over de groep al naar gelang deelname, inspanning en aanwezigheid.
De studenten presenteren hun cursus en maken een tentamen. Het eindcijfer is een gemiddelde van cijfers van de BBcursus en het tentamen.

Sterke punten:

Rolwisseling student – docent tijdens geven en krijgen van een BBcursus
Het zelf bouwen van een BBcursus. Het verwerken van onderwijskundige aspecten: pedagogiek en didactiek gaan hand in hand ten aanzien van opbouw en verwerken van noodzakelijke leerstof. Het stellen van vragen, onderscheiden van type vragen, nagaan effectiviteit vragen tijdens het bouwen en uitvoeren van de BBcursus.
Beschouwing van leer- en verwerkingsproces
Opnemen en verwerken van informatie binnen korte tijd: omgaan met deadline
Verwerken van antwoorden; refereren aan afgesproken taak binnen de groep en de rol van groepswerker
(Gedwongen) kennisname van inhoud van boeken
Zowel studentgericht als vraaggestuurde werken komen aan bod
Offline en on-line verwerkingen en wisselende werktijden en onafhankelijk bekeken kunnen worden wat betreft bijdragen van de individuele student

Zwakke punten:

Niet aaneengesloten weken; veel werkzaamheden student, moeite met plannen en vasthouden van taak (taken)
Veel bezigheden tussendoor; tanende motivatie; prioriteitsstelling is lastig
Verschillen in aanpak en motivatie zijn erg groot
(Kennis en vaardigheid van werken met/op de computer spelen een rol)
Groepswerkaspect kan niet goed door begeleiders ondersteund worden
Veel werk voor begeleidende docenten; begeleiding op afstand.
Sturen van discussie is lastig.
Het product moet anders beschouwd worden, maar de vormen zijn vastgeroest
Beoordeling door:
    studiebegeleider, door groep docenten, door groep studenten, portfoliogesprekken, ongelijke werkzaamheden
Voor studiebegeleiders slecht inzicht in werkzaamheden
Effectiviteit van geleerde is lastig meetbaar: beoordeel je individueel of per groep?
Verwarring tussen doel en middel
Teveel als begin, te opportunistisch gedacht en uiteindelijke uitwerking was
Uiteindelijk bleken er meerdere doelen gediend te worden
De presentaties van de studenten vielen tegen.

2.7.2 *Bijlage 2: Organisational Development within Course Development*

Valtonen, Kukkonen, Wulff and Suonio (2005) report on a research project in higher secondary education containing a comparison of nine online courses in Finland. The nine courses were: language (4), history, geography, biology and religion (2) courses. The number of participating students varied from 4 to 24. In addition to the senior distance teacher, a local online teacher tutored the students locally. The local tutors counselled and guided learners and sometimes arranged F2F meetings. The research project contains an analysis of the structure of the courses, the learning and the collaboration between students.

- a) The basic structure greatly resembles the structure of the models presented here with an introductory step, then a succession of topics which constitute steps in the course (with texts, assignments, a discussion forum and self-evaluation materials) and a concluding step.
- b) The types of learning processes in the courses are:
  - Type 1: well-guided and structured learning process (four courses: biology, geography, religion (2)). The elements of the well-guided and structured learning process with a lot of interaction partly resembles the mixed-mode model.
  - Type 2: teacher-led course, based on conversations (philosophy course). Conversation on the discussion forum is emphasized. This is also an important element in the collaborative and the mixed-mode model.
  - Type 3: self-study course, based on guiding materials (four courses). This type resembles the 'basic individual learning model' described in this report.
  - Type 4: collaborative learning process, based on learners' active work (none). The group task of the collaborative model may be quite close to this type.
- c) The collaboration became apparent in the recorded interaction. In eight of the nine courses, interaction came about through assignments and teachers' feed-back on the assignments. The peer interaction was minor. The philosophy course with an emphasis on conversation was an exception. The discussion threads were longer than in other courses and students commented on topics and introduced new issues. The conversations were argumentative because learners commented on each other's opinions and explained their own opinions.

The lack of collaboration and peer-interaction in the courses was compensated mainly by tutors who supported the learners and also arranged meetings where learners could share their experiences and get feed-back on their work.

In these courses learners studied on their own. They did not participate in online conversations unless participation was either compulsory or they received extra credits for the final evaluation.

Teachers and students need training in designing, guidance and participating in collaborative learning.

Referentie: Kukkonen, J., Valtonen, T., Wulff, A., Hatakka, O. (2005) Organisational Development within Course Development. Proceedings of the 12th International Network-Based Education Conference. Rovaniemi, Finland, 75-82. Ander artikel van deze auteurs:

http://www.vtex.lt/informatics_in_education/pdf/INFE083.pdf

2.7.3 Bijlage 3: Overzicht functionaliteiten elektronische leeromgeving

Met een ELO wordt een webapplicatie bedoeld waarin een aantal functionaliteiten (zie tabel 1) zijn gecombineerd. De navigatie in de ELO gaat grotendeels via de ‘knoppen’ die corresponderen met deze functionaliteiten. In onderstaande tabel zijn de functionaliteiten gegroepeerd naar voor het leren belangrijke activiteiten.

Tabel 1: functionaliteiten van een elektronische leeromgeving

Informatie en uitleg geven

- Teksten en plaatjes
- Hyperlinks binnen de ELO naar websites of andere software
- Beeld- en geluidsmateriaal
- Glossarium met uitleg termen vakgebied
- Zoekfunctie voor informatie binnen de ELO

Opgavten geven

- Vragen en opgavten
- ‘Windows’ om de resultaten van vragen en opgavten in te typen en te e-mailen naar de docent
- Ingebouwde deadlines voor het mailen van opgavten en doen van toetsen

Communicatie

- ‘Windows’ en schermen waarmee documenten te mailen zijn naar medestudenten in een team, naar andere teams of naar anderen zoals de docent
- E-mail mogelijkheid naar andere betrokkenen in de cursus
- Forumpagina’s voor elektronische discussie al dan niet met bijgevoegde documenten
- Ruimte voor webpagina’s van studenten of studententeams

Planning

- Cursuskalender met een algemene en een persoonlijke versie

Toetsing, feedback en evaluatie

- Individuele zelfcontroletoetsen (met snelle feedback)
- Archief van documenten
- Individuele toetsen voor beoordeling plus feedback en herkansingsmogelijkheid
- Koppeling van het resultaat van een toetsing aan het beschikbaar worden van een opdracht
- Resultatenoverzicht per student, per team en de hele cursusgroep
- Evaluatievoorziening
- Enzovoorts.

De docent heeft als ‘ontwerper’ van de leeromgeving meestal extra ‘rechten’ zodat hij het ontwerp van de ELO, teksten en de inzet van de functionaliteiten kan regelen. Essentieel voor een goed gebruik van de ELO is de bedrijfszekerheid ervan.

2.7.4 *Bijlage 4: voorbeelden van combinaties ELO en F2F: meerwaarde van een ELO zit in het functioneel toepassen*

De meerwaarde van het gebruik van een ELO in een cursus waarin ook contactonderwijs is kan grofweg betrekking hebben op een drietal functies die een ELO kan vervullen voor het leerproces van de student: verrijking met informatie, versterking van het leerproces en overbruggen van verschil in tijd/plaats. Hieronder enkele voorbeelden van het vervullen van deze functies:

1) Verrijking met informatie: de student vindt dat de ELO het leerproces op een nuttige en leuke manier verrijkt met informatie. Voorbeelden:

- Alle cursusmaterialen zijn op de website beschikbaar wat (vooral deeltijd)studenten vaak waarderen.
- Kleurenafbeeldingen, audiofragmenten en/of videofragmenten zijn op de website beschikbaar.
- Extra achtergrondinformatie bijvoorbeeld via hyperlinks is voor een aantal onderwerpen beschikbaar.
- (Hyperlinks naar) actuele informatie over cursusonderwerpen

2) Versterking leerproces: de student vindt dat zijn of haar leerproces versterkt wordt door de ELO (dwz. de leeractiviteiten krijgen meer of sneller feedback). Voorbeelden:

- Studenten kunnen elkaar stukken sturen via e-mail of een discussieforum ter voorbereiding van een bijeenkomst. Bijvoorbeeld: een student die een essayplan voor peer feedback aan medestudenten stuurt voor een bijeenkomst zodat die studenten de feedback kunnen voorbereiden. Ook de docent kan via de ELO meekijken en op de hoogte blijven.
- De docent kan tijdens een bijeenkomst op opmerkingen vanuit het elektronisch discussieforum 'live' terugkomen.

3) Overbruggen van verschil in tijd en plaats: de student vindt het praktisch om door de ELO ook op afstand en in eigen tijd aan een cursus te kunnen werken. Voorbeelden:

- De ELO-informatie is op ieder moment en overal op het internet beschikbaar.
- Student kan op ieder moment elektronisch een vraag stellen via discussieforum of e-mail.
- Student kan elektronisch antwoord krijgen op vragen (e-mailcommunicatie overal mogelijk).

Vaak is sprake van een combinatie van functies. Voorbeelden:

- Op afstand en in eigen tijd kan de student een oefentoets met onmiddellijke feedback maken.
- Student raakt via de ELO al snel op de hoogte van cursusmededelingen ook al is de student thuis of elders (waar een computer aanwezig is).
- Studenten maken in een groepje (van max. 4 studenten), op een door henzelf bepaalde tijd en plaats, een meetellende opdracht van de ELO en mailen die voor een bepaalde deadline, naar de docent. Deze kijkt op een zelf te bepalen tijd en plaats de opdracht na en mailt het resultaat terug.
- Uitwerkingen van vraagstukken die tijdens het college besproken zijn kan een docent op de website beschikbaar maken. Dat geeft een aantal studenten een extra feedback mogelijkheid bij hun zelfstudie.
- Studenten maken via het web een kleine toets voorafgaand aan de onderwijsbijeenkomst. Dit stimuleert de voorbereiding en levert de student extra punten op.
- Elektronische simulaties die in het college aan bod zijn geweest kan de student op de website nader bestuderen.

Het venijn.....

Juist, het venijn zit in de staart! Als de ELO niet goed ingepast is in uw cursus en *in de beleving van studenten* niet functioneel gebruikt wordt, kun u het wel vergeten. Het principe van ‘**The proof of the pudding is in the eating**’ bepaalt uiteindelijk of een ELO echt succesvol is ingezet. Met name de koppeling tussen de contactbijeenkomsten en het gedeelte via de ELO (‘blending’) is daarbij kritisch.

2.7.5 Bijlage 5: Digitaal didactische principes en tips bij blended learning³

De vraag is hoe de docent de functionaliteiten van een ELO (elektronische leeromgeving) zodanig kan toepassen bij blended learning dat het leerproces van de studenten gestimuleerd wordt en hem of haar helpt bij het geven van het onderwijs. Het is daarbij belangrijk dat we ons realiseren dat studenten niet beter leren door een tekst van een beeldscherm te lezen in plaats van een vel papier. De voordelen van het gebruik van een ELO moeten op een andere manier gerealiseerd worden, bijvoorbeeld door als docent de didactische organisatie van het leren binnen de cursus anders aan te pakken. In dit verband wordt wel gesproken over digitale didactiek (Simons, 2000). Onderstaande praktische principes en tips voor de didactische organisatie van een cursus zijn daarop gericht (zie tabel). Ze zijn grotendeels afkomstig uit een analyse van een viertal succesvolle toepassingen van blended learning (Van Eijl, Pilot, Hezemans, Ritzen, Van Weert & Quaak, 2002). Deze principes zijn grofweg ingedeeld naar de fasen van een leerproces tijdens een cursus: de rol van een ELO bij het op gang brengen daarvan, het uitbouwen ervan en de toetsing en feedback.

Tabel: Overzicht didactische principes en tips voor het functioneel gebruik van een ELO in een cursus

Op gang brengen van het ELO-gebruik:

- 1 Zorg dat studenten de startdrempel voor het gebruik van een ELO overwinnen
- 2 Koppel de ELO aan F2F
- 3 Laat studenten snel de meerwaarde van de ELO ervaren

Uitbouwen van het gebruik van de ELO:

- 4 Maak van de ELO een vast punt in de cursus
- 5 Faseer het ELO-gebruik
- 6 Focus het leerproces met ingebouwde restricties in de ELO
- 7 Werk met een attractieve en overzichtelijke ELO
- 8 Maak het ELO-gebruik persoonlijk
- 9 Gebruik internet gericht als informatiebron
- 10 Richt de ELO op zowel individuele studie als uitwisseling
- 11 Geef een elektronisch discussieforum een duidelijke functie
- 12 Bevorder de praktijkgerichtheid via de ELO

De ELO bij feedback en beoordeling:

- 13 Gebruik de snelle feedbackmogelijkheden van de ELO
- 14 Betrek de ELO bij de beoordeling
- 15 Gebruik de ELO voor informatie over studievoortgang

³ Bewerking van paragraaf uit hoofdstuk 14 ‘Didactisch gebruik van een elektronische leeromgeving’ van P.J. van Eijl. In : Van Hout, Ten Dam, Mirande, Terlouw en Willems (2006). Vernieuwing in het hoger onderwijs. Onderwijskundig handboek. Van Gorcum, p. 188 – 200.

Op gang brengen van het gebruik van de ELO

1 Zorg dat studenten de startdrempel voor het gebruik van een ELO overwinnen

Soms zijn het kleine dingen die een aantal studenten weerhouden om van de digitale cursusgedeelten gebruik te maken: inlogproblemen, onverwachte foutmeldingen waar men niet zo gauw raad mee weet of geringe beschikbaarheid van computers met een adequate internetverbinding. Om te weten te komen of een ontworpen ELO werkt is het nodig aandacht te besteden aan het overwinnen van de startdrempel.

2 Koppel de ELO met F2F

Onderwijs zonder contactbijeenkomsten en alleen een ELO kan gemakkelijk leiden tot uitstelgedrag van studenten en drop out. Ook de aanwezigheid van contactbijeenkomsten naast een ELO wil nog niet zeggen dat deze ELO goed gebruikt wordt. Als er geen duidelijke koppeling van de 'elektronische' inspanningen van de student is met de contactbijeenkomsten zal de ELO snel 'los zingen' van de rest van de cursus en weldra een kwijnend bestaan leiden. De koppeling is op allerlei manieren te realiseren, bijvoorbeeld via opdrachten in de ELO die voorbesproken en nabesproken worden tijdens de contactbijeenkomsten.

3 Laat studenten snel de meerwaarde van de ELO ervaren

Als studenten weten hoe ze op de ELO kunnen komen is het gewenst dat ze daar volledig gebruik van gaan maken. Hiervoor is het nodig dat een student merkt dat hij of zij iets aan het werken met de ELO heeft en het gebruik dus een meerwaarde oplevert. De beoogde meerwaarde kan op allerlei manieren gerealiseerd worden en zit soms in kleine dingen, omdat studenten bijvoorbeeld:

- overall waar een computer aanwezig is de studie-opdrachten op de ELO kunnen vinden en de resultaten ervan naar de docent kunnen mailen
- snel feedback kunnen krijgen op al dan niet meetellende toetsen
- gerichte feedback op opdrachten kunnen krijgen
- op de ELO essentiële informatie kunnen vinden voor hun tentamenstudie
- bijdragen van medestudenten kunnen vinden die ze nodig hebben om zich voor te bereiden op een studiebijeenkomst
- een elektronische toets kunnen afleggen die studiepunten oplevert
- belangrijke informatie te pakken kunnen krijgen voor hun opdrachten van medestudenten horen hoe het hen vergaat met een bepaalde opdracht.

Factoren betreffende het uitbouwen van het ELO-gebruik in een cursus:

4 Maak van de ELO een vast punt in de cursus

Zet opdrachten, beoordelingscriteria enzovoorts in de ELO en maak duidelijk, als studenten samenwerken, welk deel van de website voor een team is en waar ze hun documenten kunnen opslaan. Richt de site ook zo in dat studenten via deze weg resultaten kunnen mailen naar elkaar of naar de docent. Voorzie de site van extra's zoals een rooster, een (recente) mededelingenpagina, een verklarende woordenlijst, een aantal relevante hyperlinks, een zelfcontroletoets en dergelijke zodat studenten uitgenodigd worden om op de site voor hen relevante informatie te halen of om via deze site resultaten van hun werk te versturen. Zorg dat de website regelmatig gebruikt wordt zodat de student ervaart dat deze een vast en centraal punt in de cursus is.

5 Faseer het ELO-gebruik

Eén van de oudste onderwijsstrategieën is het aanbieden van nieuwe informatie en oefeningen in stappen. Stappen die net zo groot zijn dat een student de nieuwe informatie goed kan verwerken alvorens met iets nieuws te beginnen. Deze stappen kunnen ook in de opzet van de ELO terugkomen. In dat geval krijgen studenten bij sommige cursussen niet in één keer de beschikking over alle opdrachten en informatie op de ELO maar is er sprake van een zekere fasering. Dit kan belangrijk zijn voor het reguleren van het studietempo van studenten en de discussie op het forum (en daarmee het nakijk- en begeleidingswerk van de docent).

6 Focus het leerproces met de ingebouwde restricties in de ELO

Om het leerproces te focussen kunnen bepaalde restricties in de ELO worden ingebouwd voor de student. Dit betreft bijvoorbeeld het openstellen van opdrachten op een bepaalde datum, het instellen van deadlines die door de software geregeld worden, het pas toegang krijgen tot een opdracht nadat eerst een toets op de computer gemaakt is, het pas toegang krijgen tot de bijdragen van medestudenten nadat eerst de eigen bijdrage is gemaald. Deze restricties kunnen van groot belang zijn voor het welslagen van een cursus. Belangrijk in dat verband is dat de restricties als nuttig ervaren worden en niet kunstmatig of schools aandoen.

7 Werk met een attractieve en overzichtelijke ELO

De ELO waar studenten mee werken moet goed toegankelijk zijn en overzichtelijk, zodat ze gemakkelijk de weg daarin kunnen vinden en niet onnodig tijd kwijtraken aan het zoeken binnen de ELO. Standaardisering van de opzet van onderdelen van de ELO, inbouwen van een overzicht, gericht met kleuren werken enzovoort kunnen daaraan meehelpen. Toch kan een overzichtelijke ELO er nog weinig aantrekkelijk uitzien door veel tekst, geen plaatjes en weinig interactiemogelijkheden. Door te werken met vaste kleuren en lay-out op de verschillende pagina's, plaatjes die de tekst ondersteunen en teksten met niet te kleine letters kan de ELO attractiever gemaakt worden.

8 Maak ELO-gebruik persoonlijk

Het studenten persoonlijk aanspreken en aandacht geven in het onderwijs is in het algemeen een krachtig middel om hen te stimuleren en bij het onderwijsleerproces te betrekken. Bij gebruik van een ELO gaat dit indirecter maar is het niet minder belangrijk. Hoe minder 'live'-contact er in een cursus is des te belangrijker is persoonlijke aanspreking. Bij afstandsonderwijs is het zelfs van cruciaal belang.

9 Gebruik het internet gericht als informatiebron

Het internet bevat een schat aan informatie, maar tegelijkertijd kunnen studenten urenlang surfen op het internet zonder dat dit veel oplevert voor een cursus. Als het de bedoeling is dat een student zelf elektronisch informatie vergaart, moet het voor de student duidelijk zijn in hoeverre dat verplichte studiestof is waarop getoetst wordt, of dat het voor verrijking en persoonlijke interesse is. Anders worden doelgericht studeren en verdieping gehinderd door een overmaat aan beschikbare informatie. Soms vinden studenten op het internet leuke voorbeelden, interessante informatie of software die iets kunnen toevoegen aan een cursus.

10 Richt de ELO op zowel individuele studie als uitwisseling

Bij veel cursussen met een ELO is het opvallend dat het feitelijk samen leren of deelnemen aan contactbijeenkomsten maar een beperkt deel van de tijd plaatsvindt. Verreweg de meeste tijd wordt besteed aan individuele zelfstudie van boeken, artikelen en het werken via de computer. Daardoor zijn de momenten van samenwerken en uitwisseling tussen studenten en contact met de docent essentieel. Hierdoor krijgt een student een nieuwe impuls, nieuwe informatie en kunnen ideeën worden uitgewisseld. Hoe minder contactbijeenkomsten er zijn hoe belangrijker het is om via de ELO

onderling contact te stimuleren. De ELO moet dan ook bij voorkeur worden ingericht op zowel individueel leren als op samenwerking en uitwisseling.

11 Geef een elektronisch discussieforum een functie

Veel docenten die een elektronisch discussieforum op hun ELO introduceren merken vaak dat maar een beperkt deel van de studenten eraan deelneemt en het minder tot de levendige en zinvolle discussies leidt dan waarop gehoopt was. Ze merken dat een elektronische discussie een andere dynamiek heeft dan een F2F-discussie. De interactie via het a-synchrone medium van een discussieforum heeft een langere looptijd dan een F2F-discussie. Die traagheid heeft wel het voordeel dat een student langer kan nadenken over een reactie op een discussiebijdrage. De discussie op een elektronische forum betekent ook een andere rol van de docent dan in een F2F-discussie. De docent zal wat meer een gelijke worden van de studenten dan een erboven staande autoriteit. Ook de rol van studenten verandert als ze bijvoorbeeld online via 'peer assessment' werkstukken van medestudenten gaan becommentariëren.

12 Bevorder de praktijkgerichtheid via de ELO

Het werken met problemen en informatie uit de praktijk kan het onderwijs wat minder schools maken en het werken aan taken 'authentieker'. Dit is niet alleen belangrijk voor de motivatie van studenten, maar ook voor de transfer van het geleerde. In sommige cursussen bevat de ELO daartoe hyperlinks naar relevante geactualiseerde websites, 'ingeblikte' interviews van experts en daaraan gekoppelde opdrachten.

Factoren betreffende feedback en beoordeling via de ELO:

13 Gebruik de snelle feedbackmogelijkheden van de ELO

Studenten in een team kunnen 'live' maar ook via een ELO reageren op elkaars bijdragen. Juist op dit punt geeft een ELO (of 'gewoon' e-mail) extra mogelijkheden voor feedback. Studenten kunnen de docent ook om feedback vragen: dit kan feedback op een groepsproduct zijn of op een individuele activiteit. Soms bevat een ELO, naast toetsen, simulaties waarmee onmiddellijk feedback kan worden verkregen.

Verder geeft regelmatig contact via de ELO de docent meer zicht op de activiteiten van een team zodat bepaalde ontwikkelingen snel gesignaleerd kunnen worden.

14 Betrek de ELO bij de beoordeling

De ELO kan een rol vervullen in de beoordelingsprocedure. Zo kunnen studenten de resultaten van hun meetellende opdrachten ter beoordeling mailen aan de docent. Daarnaast kan er een individuele, elektronische toets op de ELO zijn die meetelt. Er kan voor worden gekozen om de toets maar voor een beperkte tijd open te stellen om een tentamensituatie te benaderen. Om fraude of plagiaat via het internet te vermijden kan besloten worden de toetsing (deels) buiten de ELO om te laten verlopen. Aparte software kan gebruikt worden om plagiaat op te sporen.

15 Gebruik de ELO voor voortgangsinformatie

Het elektronisch bijhouden van de voortgang van een student of een team in een cursus kan een hulpmiddel zijn voor zowel de studenten als de docent om die voortgang te bewaken. Hierbij kan gebruik gemaakt worden van de functionaliteit ('student records') die veel elektronische leeromgevingen hiervoor hebben.

Effectief gebruik van bovenstaande principes en tips moet uiteraard in samenhang met het gehele cursusontwerp bekeken worden. Als een bepaald principe niet van toepassing lijkt, is het overigens raadzaam dit niet meteen te negeren omdat het ook op een omissie en dus een risico in het onderwijsontwerp kan wijzen!

Literatuurreferenties

Eijl, P.J. van, Pilot, A., Hezemans, M., Ritzen, M., Weert, T. van, & Quaak, M. (2002). ICT bij samenwerkend leren, kritische succesfactoren in het cursusontwerp. Rapport SURFproject. Taakgericht Teamleren. Utrecht: IVLOS/Universiteit Utrecht en Cetus/Hogeschool van Utrecht, 33 p.

Simons, P.R. (2002). Digitale didactiek: hoe (kunnen) academici leren ICT te gebruiken in hun onderwijs. Oratie 10 oktober, Universiteit Utrecht.

2.7.6a Bijlage 6a: Processchema (model) voor online (afstands)onderwijs gecombineerd met contactonderwijs

Toelichting

- Onderstaand processchema is een modelmatige weergave van de onderwijsopzet van de module ‘Het Oude Testament in historisch perspectief’ van de Faculteit der Godgeleerdheid van de UL. Dit is een module met veel afstandsonderwijs voor cursisten in heel Nederland.
- Per onderwijs/leer-activiteit wordt aangegeven wat studenten daarvoor krijgen aangeboden en welke resultaten van ze verwacht worden. De opbouw van inhoud en activiteiten staat van links naar rechts aangegeven.

Tijd →	Inschrijvingsperiode	Week 0	Week 1 (met F2F)
Student ▼	<i>potentiële deelnemers bereiken, en informeren:</i> Marketing/PR. Website (e.a.): –Praktische info (tijdstippen bijeenkomsten, urenbelasting, computereisen, kosten, incl. restitutie-regelingen,; deadline voor inschrijving) –FAQ-rubriek –Demo –Elektronisch aanmeldingsformulier * Deadline inschrijving ▼	<i>Cursisten start-klaar maken:</i> Cursist ontvangt: –Bevestiging inschrijving –URL, gebruikersnaam, wachtwoord voor ELO –Instructies voor gebruik ELO. –Studiemateriaal. Hij/zij –Bekijkt studiemateriaal. –Oriënteert zich op de ELO ▼	<i>Introductiebijeenkomst F2F</i> Bestanddelen: –Kennismaking en motivatie. –Gegevens deelnemers controleren. –Inleidend college. –Toelichting opzet & werkwijze cursus –Introductie ELO –Instructie virtuele colleges. –Indeling groepen. –Typering van zichzelf op forum. –Werkopdracht les 1 –Quiz 1 * Aanbevolen tijdstip voor opsturen werkopdracht les 1 ▼
Kern van onderwijs /leeractiviteiten ▼	► Kennisnemen van cursusaanbod, keuze bepalen en inschrijven ▼	► Voorbereiding op de cursus ▼	► 1. Kennismaking, oriëntatie op themablok 1 en samenwerking ▼
Verwachte resultaten ▼	-Weloverwogen inschrijving cursist met in acht name criteria en betaling cursusgeld ▼	-Student oriënteert zich op studiematerialen, de ELO en geeft typering van zichzelf als introductie op forum (ELO) ▼	-Bijdrage op forum (persoonlijke introductie en evt. vragen) -Resultaat werkopdracht -Resultaat quiz ▼
Docent ▼	-Zorgt dat informatieve website over cursus klaar is. -Maakt ruim van te voren cursusaanbod bekend via geëigende kanalen en netwerken ▼	-Werkt cursusmaterialen bij -Maakt ELO gereed voor de nieuwe groep -Checkt inschrijvingen -Regelt accounts en mailt kort ▼	-Verzorgt f2f bijeenkomst. -Monitort/modereert naderhand discussie op het forum (ELO) -Stimuleert actieve deelname op forum ▼

	<ul style="list-style-type: none"> -Maakt cursusplanning en rooster -Verifieert toelatingsregeling cursus -Beantwoord vragen van potentiële cursisten 	<p>welkom</p> <ul style="list-style-type: none"> -Gaat in op vragen van studenten voor zover relevant. -Plaatst welkomstboodschap op het forum 	<ul style="list-style-type: none"> -Kijkt werkopdracht les 1 na en formuleert persoonlijke feedback en geeft cijfer en uitwerking.
--	--	--	---

<i>Tijd</i>	<i>Week x (≥ 2)</i>	<i>Week y ($> x$)</i>	<i>Week y tot z</i>
Student ▼	<p><i>N.a.v. vorige les:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -Feedback op werkopdracht x-1 <p><i>Nieuwe les</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -Krijgt info (b.v. leestekst). -Verwerkt info (bv lezen) -Controleert verwerking (Quiz) -Maakt werkopdracht x. <p><i>Virtuele les</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -Krijgt voorbereidingsmateriaal - Virtuele les. <p><i>Optionele onderdelen</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -Bijdrage aan Forum <p style="text-align: center;">* Tijdstip voor opsturen werkopdracht les x ▼</p>	<p><i>N.a.v. vorige les:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -Feedback op werkopdracht y-1 <p><i>Nieuwe les</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -Krijgt info (b.v. leestekst). -Verwerkt info (bv lezen) -Controleert verwerking (auto-correctietoets) -Maakt werkopdracht y. <p><i>Groepsopdracht</i></p> <ul style="list-style-type: none"> -Enz. <p style="text-align: center;">* Tijdstip voor opsturen werkopdracht les y ▼</p>	<p>Wekelijks:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Feedback op werkopdracht van vorige les. -Info (b.v. leestekst). -Nieuwe werkopdracht. -Quiz (met persoonlijke feedback) -Diagnostische autocorrectietoets. <p>Eens in 2-4 weken:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Viruele les (eens in de twee of drie weken). -Gezamenlijke opdracht aan einde van blok. <p>Enmalig halverwege cursus:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Contactbijeenkomst met excursie
Kern van onderwijs/leeractiviteiten ▼	<p>► Kennis/competenties behorende bij week x</p>	<p>► Kennis/competenties behorende bij week y</p>	<p>► Kennis/competenties behorende bij het thema van de week</p>
Verwachte resultaten ▼	<ul style="list-style-type: none"> -Bijdrage in virtueel college -Resultaat werkopdracht x -Resultaat Quiz x -Bijdrage forum 	<ul style="list-style-type: none"> -Bijdrage in virtueel college -Resultaat werkopdracht y -Resultaat Quiz y -Bijdrage forum 	<ul style="list-style-type: none"> -Resultaten werkopdrachten -Resultaten quiz -Vragen en reacties op forum. -Deelname aan virtueel college -Resultaten gezamenlijke blokopdrachten
Docent ▼	<ul style="list-style-type: none"> -Verzorgt virtuele colleges (max. 15 deelnemers per groep) -Modereert discussie op forum (ELO) -Stimuleert actieve deelname forum. -Kijkt werkopdracht les x na, geeft cijfer, mailt persoonlijke 	<ul style="list-style-type: none"> -Enz. -Enz. 	<p>Wekelijks:</p> <ul style="list-style-type: none"> -Geeft feedback op werkopdrachten en quizen -Zorgt dat leesteksten, werkopdrachten en autocorrectietoetsen beschikbaar zijn. <p>Eens in 2-4 weken:</p>

	feedback en (standaard) uitwerking		–Verzorgt virtuele les –Geeft feedback op groepsopdrachten Eenmalig halverwege cursus: –Verzorgt excursie
--	------------------------------------	--	--

<i>Tijd</i>	<i>Week z (> y)</i>	<i>Week z+1</i>	
Student	–Slotbijeenkomst F2F met afsluitende voordracht docent en evaluatie -voorbereiding voor het maken van eindopdracht * Deadline voor inleveren werkopdrachten ▼	* Deadline voor inleveren eindopdracht ▼	
Kern van onderwijs/ leeractiviteiten	► Kennis/competenties behorende bij eindopdracht	► Afronding eindopdracht	
Verwachte resultaten	–Gepresenteerde voordracht, discussie, bijdragen van andere presentaties –Ingevuld evaluatieformulier –Bijdrage aan evaluatie	–Eindopdracht	
Docent	–Verzorgt slotbijeenkomst cursus. –Leidt evaluatie. –Verwerkt evaluatieformulieren. –Neemt afscheid van cursisten.	–Beoordeelt eindopdracht –Verstuurt beoordeling en feedback –Verstrekt bewijzen van deelname –Rond module af	

2.7.6b *Bijlage 6b: Praktische tips voor de online begeleiding van een blended learning cursus (op basis van de voorbeeld module Islam) van bijlage 6a*

N.B. De cursus Islam volgt in grote lijnen de workflow van bijlage 6a.

1. Kies materiaal dat geschikt is voor een grote mate van zelfstudie.
2. Communiceer vaak en helder (minimaal een keer per week een bericht op BlackBoard; geef steeds duidelijk aan wanneer opdrachten ingeleverd moeten worden).
3. Zorg dat je goed de controle behoudt over de regie. (Geef duidelijk in een virtuele les aan wat de structuur is, wie de beurt krijgt om iets te zeggen en wanneer er gelegenheid is tot het stellen van vragen).
4. Wanneer je merkt dat een bepaald persoon de lessen verstoort of niet goed meekomt, benader deze persoon dan individueel en maak duidelijke afspraken.
5. Als mensen vragen stellen over de stof of de logistiek van de cursus die voor de hele groep relevant zijn, stuur de antwoorden dan naar alle cursisten om te voorkomen dat je vragen dubbel krijgt.

2.7.7 *Bijlage 7: Overzicht voorbeelden van plussen en minnen bij gebruik van een ELO in een cursus met contactonderwijs.*

Bij het proefdraaien van een elektronische leeromgeving in een cursus zult u merken dat er voor- én nadelen aan vast kunnen zitten. Misschien herkent u een aantal van onderstaande punten. Tegelijk worden er suggesties gedaan die misschien nut voor u hebben.

Discussie via een elektronisch forum

+ *Via een website is a-synchrone uitwisseling van informatie en discussie mogelijk, los van plaats en tijdstip.*

- Wel loopt een a-synchrone discussie trager en minder spontaan dan een 'live'-discussie
- + Maar op een discussieforum kunnen meer mensen aan bod komen, ook mensen die je anders niet hoort in een groepsdiscussie. De docent is vaak een stuk minder 'aan het woord' dan in een 'live' bijeenkomst.
- + Vaak wordt over een discussiebijdrage in het e-forum langer nagedacht dan bij een F2F-discussie.
- Maar het kost meer tijd om zo'n bijdrage te produceren. Soms is er een drempel voor studenten om aan een forumdiscussie deel te nemen.
- + Op een forum kunnen via de discussiedraden verschillende discussies parallel lopen.
- De openbaarheid van een e-forum heeft ook een nadeel: iedereen ziet je 'stomme' opmerkingen en ze blijven de hele cursus op de website staan!

E-mail

- + Studenten kunnen via e-mail/forum ten alle tijden vragen stellen aan docent of medestudenten. Persoonlijke e-mail van student naar docent kan drempelverlagend werken voor een aantal studenten om contact te maken met hun docent.
- Als docent kun je overstelpt worden met vragen van studenten waarop men direct een antwoord wil!
- + Persoonlijke zaken kunnen vooral goed via e-mail naar een andere persoon gecommuniceerd worden. Op die manier worden persoonlijke zaken niet meteen aan de 'grote klok gehangen'.

Elektronisch samenwerken

- +/- Samenwerken via een website of e-mail gaat traag: het duurt een tijd voordat er response is op een vraag of feedback op een stuk tekst van de samenwerkingspartners. Samenwerkopdrachten moeten waarschijnlijk 'slim' gestructureerd worden anders is het samenwerken zonder F2F al gauw te traag. Door samen te werken aan duidelijk omschreven taken per student kan er wel een samenwerking komen die realiseerbaar is. En: hoe minder mensen samenwerken hoe sneller de samenwerking kan verlopen.
- + Cursusmededelingen via e-mail/forum versturen naar alle studenten gaat heel snel. Handig naast het ouderwetse prikbord (want studenten wissen soms erg snel hun facultaire mededelingen). Elektronische mededelingen kunnen het F2F-contact ontlasten.

Synchroon elektronisch discussiëren

- Een synchrone discussie (chat) op een website is lastig te organiseren (iedereen moet dan op hetzelfde tijdstip achter de computer zitten en de te typen zinnen moeten niet te lang zijn anders duurt het te lang).
- + Chatten als synchrone activiteit kan in een cursus met veel e-learning een gevoel van contact geven, zeker als er weinig F2F-contact is. De docent kan dan van de chatfunctie gebruik maken door bijvoorbeeld een gestructureerd werkcollege te geven met een reeks vragen die uitmonden in een bepaald resultaat.

Elektronisch overzicht van vorderingen (student records)

- + Studenten kunnen via de ELO ('student record') hun studievoortgang in een cursus bijhouden. Ook de docent heeft op die manier een goed zicht op de voortgang van zowel de hele studentengroep als de afzonderlijke student.

Andere aspecten ELO in een cursus

- + Via hyperlinks in de website kan extra informatie van elders aangeboden worden.
- + Een student die een bijeenkomst mist kan deze gemakkelijker inhalen als er naast het studieboek of aantekeningen van medestudenten op de ELO bijvoorbeeld transparanten, studiestof, opdrachten e.d. staan.
- Kans op fraude bij toetsen en meetellende opdrachten die via het web verlopen (wie zit er echt achter het toetsenbord?).
- Plagiaat kan gemakkelijk optreden door de overname van teksten elders van het web bij het maken van opdrachten.
- /+ Teksten langer dan een scherm worden door studenten al gauw uitgeprint. E-learning is daarom voor een belangrijk deel leren van gedrukt materiaal.
- Technische problemen en te geringe beschikbaarheid van geschikte computers kunnen e-learning enorm frustreren. Ook de docent zal een zekere bekendheid met de gebruikte software moeten hebben om op vragen van studenten over het werken met de website te kunnen ingaan.

Soms is 'live' beter in een cursus

- + Snelle interactie in goede groepsdiscussie, een debat, bespreking van peer feedback in een sessie of projectoverleg
- maar soms komen in een 'live'-discussie maar weinig studenten aan bod, zeker als de groep groot is (>8 studenten).
- + Aanwezigheid docent bij ene onderwijsbijeenkomst kan een belangrijke stimulans zijn voor studenten
- maar soms ook een rem, zeker als de docent in een groepsdiscussie 'het overneemt' en feitelijk college gaat geven.

- + Een bijeenkomst is vaak een belangrijke sociale stimulans om de stof voor te bereiden (onderzoek heeft aangetoond dat zelfstudie vooral plaats vindt op de dag voorafgaande aan de bijeenkomst).
- + Een introductie van een practicum, de start van een cursus of mini-colleges (15 min. college afgewisseld door zelfwerkzaamheid) kunnen vaak prima 'live', beter zelfs dan via een ELO. Gast sprekers 'live' kunnen het onderwijs extra aantrekkelijk maken.
- + Door een bijeenkomst maak je als docent en studenten kennis met elkaar. Dan weet je ook als docent weer voor wie je werkt.
- + F2F geeft improvisatiemogelijkheden voor een docent (bijvoorbeeld inhaken op de actualiteit)
- Nadeel van F2F is het tijd- en plaatsgebonden karakter ervan waardoor het soms voor een aantal studenten lastig te volgen is en je ook als docent daaraan gebonden bent.
- + De contactbijeenkomsten geven studenten vaak ook zicht op het 'hidden curriculum': hoe wordt verondersteld dat je een cursus volgt, wat moet je als student serieus nemen en wat niet in een cursus, wat is de docent voor iemand? Wie zijn je medestudenten? Wat vinden medestudenten van een aantal zaken (groepsnorm), zijn er nog andere studenten in de groep met wie je verder contact zou willen hebben enz.?

Een zekere structuur in en cursus met een ELO is nodig

Het gebruik van het internet lijkt synoniem te zijn voor flexibiliteit. Pogingen om studenten die maximale flexibiliteit te bieden door een gehele cursus blijken vaak teleurstellende resultaten te geven. De student wil toch graag 'live'-contact met de docent en medestudenten. En als activiteiten tijdens de contactbijeenkomsten niet in de pas lopen met de ELO-activiteiten gaat de ELO eal gauw 'erbij hangen'. Een heldere structuur van een cursus waarbij het voor studenten duidelijk wordt wat de ELO toevoegt aan het onderwijsleerproces is een pré voor succesvol gebruik van de ELO.

2.7.8 Bijlage 8: Voorbeeld: opzetten en organiseren éénjarige masteropleiding LL.M met veel afstandsonderwijs en F2F-gedeelten

Globaal ontwerp van de cursus

1. De opzet van het programma van september 2005 – augustus 2006 bestaat uit:
  - een distance gedeelte
  - drie face-to-face gedeeltes van ieder twee weken
2. Het aanbieden van het onderwijs, de uitwerking en de communicatie vindt plaats via de BlackBoard Module.
3. Het onderwijs wordt modulair aangeboden, er zijn in totaal 5 modules. Daarnaast worden binnen de modules onderwerp/thema's besproken.
4. Opdrachten worden vorm gegeven in de vorm van casussen of essays. De casussen zijn opgezet per module. Om te zorgen voor een opbouw in moeilijkheidsgraad binnen het programma, wordt mogelijk een geïntegreerde casus aangeboden voor de laatste module.
5. Van de cursist wordt daarnaast zelfstudie verwacht aan de hand van de syllabus, opgegeven literatuur en links.

Opzet van de BlackBoard module (BB staat voor BlackBoard).

De BlackBoard module bestaat uit de volgende onderdelen:

1. Een plek waar de docenten en de studenten zich kunnen voorstellen (met foto).
2. Doelen van de opleiding, Roosters (Course Information).
3. De benodigde cursusmaterialen.
4. FAQ-pagina voor BB / technische vragen (Discussion Board)
5. Plek waar deelnemers kunnen communiceren (Discussion Board)
6. Casus en essay opdrachten (assignments)

7. Links naar relevante internet-sites.
8. E-mail functie.
9. Plek waar deelnemers hun cijfers kunnen bekijken.

Syllabus

Syllabus: de deelnemers krijgen een geprinte syllabus tijdens het eerste face-to-face gedeelte.

Toetsing en certificaat

1. Toelatingseisen worden omschreven.
2. De studielast wordt aangegeven.
3. Casus en essay opdrachten.
4. Het tentamen wordt afgenomen in een face-to-face (F2F) gedeelte.

Deelnemers krijgen na het behalen van hun LL.M een diploma / certificaat

Inrichting van het rooster

D.1 Organisatie van een programma met behulp van BlackBoard

D.1.1 Organisatie van de LL.M. programma's, in het bijzonder air and space law

Op grond van de hierboven beschreven overwegingen hebben wij een tentatief rooster voor een trimester van drie maanden (b.v. beginnend in week 1 rond 20 september en eindigend in week 13 vlak voor Kerstmis met een tentamen) voor twee modules van een LL.M programma opgesteld, waarbij 'air and space law' als model staat.

D.1.2 De Masters of Laws (LL.M.) Programme in International Air and Space Law bestaat in totaal uit zeven modules. Het met succes afleggen van deze zeven modules geeft recht op de LL.M. titel. Deze zeven modules betreffen:

Nr.	Onderwerp module	periode
I.	<i>Public air law: treaties and institutions</i>	48 college uren
II.	<i>Private air law: treaties and cases</i>	48 college uren
III.	<i>Space law: treaties and law making</i>	48 college uren
IV.	<i>Space law: applications, institutions and national law</i>	48 college uren
V.	<i>European aerospace law</i>	48 college uren
VI.	<i>Stage</i>	10 weken
VII.	<i>Thesis</i>	6/8 weken

D.1.3 Tevens wordt een keuze seminar over *Air transport competition law and policy* aangeboden. Dit seminar is momenteel echter facultatief. Wij laten het dan ook - voorlopig - buiten beschouwing.

D.1.4 Wanneer een deelnemer thans minder dan zeven modules heeft afgelegd, krijgt hij/zij voor elke met succes voltooide module een diploma of certificaat. Voor deelnemers die reeds werken, kan ontheffing van stageverplichting worden verleend. Wij zullen ook digitale

technieken voor de begeleiding van het schrijven van de LLM thesis kunnen worden aanbevolen aangeven.

D.1.5 De inhoud van de bovenstaande modules heeft raakvlakken met andere LL.M. en andere opleidingen die in Leiden worden aangeboden te weten:

- Public international law;
- European Community law, en in toenemende mate ook met
- International business law.

Bijlage 9: Basisschema voor invulling opzet blended learning cursus

Tijd	Voorafgaand aan de cursus	Week 1 (met F2F)	Week 2 (met F2F)	Week...
Student	<p><i>Cursisten start-klaar maken:</i></p> <p>Cursist ontvangt: –Bevestiging inschrijving –URL, gebruikersnaam, wachtwoord voor ELO –Instructies voor gebruik ELO. —Studiematerialen en rooster. ....</p> <p>Hij/zij - Bekijkt studiemateriaal. - Oriënteert zich op de ELO - Krijgt eventueel voorbereidende opdracht .....</p>	<p><i>F2F-bijeenkomst waarop</i> ....</p> <p>Samenwerking studenten regelen? .....</p> <p>–Opdracht(en) week 1 (ELO) ....</p> <p>- Quiz 1 (met onmiddellijke feedback?) (ELO)</p> <p>–Lezen en bijdrage forum (ELO). * Deadline voor opsturen opdracht week 1</p>	<p><i>F2F-bijeenkomst waarop</i> ....</p> <p>Inhaken op thema 1 en opdracht 1 (ELO) .....</p> <p>–Opdracht(en) week 2 (ELO) ....</p> <p>- Quiz 2 (ELO)</p> <p>–Lezen en bijdrage forum (ELO). * Deadline voor opsturen opdracht week 2</p>	<p><i>F2F-bijeenkomst waarop</i> ....</p> <p>Inhaken op (ELO) .....</p> <p>–Opdracht(en) week ... (ELO) ....</p> <p>- Quiz .... (ELO) –Lezen en bijdrage forum (ELO). * Deadline voor opsturen opdracht week ....</p>
Kern van onderwijs/leeractiviteiten	► Voorbereiding op de cursus (module OT)	► 1. Kennismaking, oriëntatie op thema 1 en samenwerking	► 2. Werken aan thema 2 en samenwerking	► 2. Werken aan thema ... en samenwerking
Verwachte resultaten	-Student oriënteert zich op studiematerialen, de ELO en geeft typering van zichzelf als	- Resultaat opdracht(en) 1 - Resultaat quiz (ELO) - Forum bijdrage (ELO)	- Resultaat opdracht(en) 2 - Resultaat quiz 1 (ELO) - Forum bijdrage (ELO)	- Resultaat opdracht... - Resultaat quiz 1 (ELO) - Forum bijdrage (ELO)

	introductie op forum (ELO), doet voorbereidende opdracht			
▼ Docent	▼ -Maakt ELO gereed voor de nieuwe groep -Regelt accounts en mailt kort welkom -Gaat in op vragen van studenten voor zover toepasselijk.	▼ -Verzorgt F2F bijeenkomst. -Monitort discussie op het forum (ELO) met aandacht voor ..... -Kijkt resultaat opdracht na, verzorgt feedback en beoordeelt. -Neemt beoordelingsresultaten op in ELO	▼ -Verzorgt F2F bijeenkomst thema 2. -Modereert forumdiscussie (ELO) met speciaal aandacht voor ..... -Kijkt resultaat opdracht 2 na, verzorgt feedback en beoordeelt en administreert resultaten (ELO).	▼ -Verzorgt F2F bijeenkomst thema .... -Modereert forumdiscussie (ELO) ..... -Kijkt opdracht na

3 Programma blended learning seminar, 24 mei 2007

Uitgangspunt van het seminar: dit is een proefseminar. De makers willen nagaan of hun ideeën en ervaringen met betrekking tot het didactisch gebruik van blended learning voldoende aansluiten bij docenten in het HO en perspectieven bieden voor zinvolle toepassingen. Het seminar is bestemd voor docenten van onderwijsinstellingen in het HO met minimaal enige 'hands-on' ervaring met een elektronische leeromgeving (ELO) die geïnteresseerd zijn in dit onderwerp. Vooraf wordt dit programma en een syllabus met bijlagen opgestuurd. Naast de presentaties die er zijn wordt er een actieve bijdrage van de deelnemers verwacht bij het zelf vormgeven van blended learning.

Het seminar willen we zoveel mogelijk afstemmen op ieders vragen. Daarom verzoeken we u om antwoorden op de volgende twee vragen **uiterlijk 22 mei** te mailen naar w.t.van.peursen@let.leidenuniv.nl

- **Vraag 1:** op welke vragen zou u tijdens het seminar een antwoord willen krijgen?
- **Vraag 2:** indien u een goede ervaring hebt met blended learning zou u die kort willen beschrijven?

Tijdens het seminar zal hier verder op worden ingegaan.

Seminarpresentatie en begeleiding: Wido van Peursen, Abdurraouf Oueslati, Victor Philipsen, Sonja Wagenaar en Pierre van Eijl

Plaats: Hoog Catharijne Utrecht, Hoog Brabant zalencentrum. Ontvangst v.a. 9.45 uur.

Programma

10.00 uur Welkom door Wido van Peursen (dagvoorzitter) en toelichting programma en doel van het seminar, kennismaking

10.15 uur Bespreking van gemailde vragen en ervaringen van de deelnemers over blended learning.

10.30 uur Zoeken naar succesvol blended learning in de E-Merge projectgroep.

Pierre van Eijl

Hoe zorg je dat toepassing van nieuwe technologie (met name elektronische leeromgevingen) didactisch ook werkt? Wat is blended learning? Zoeken naar succesvoorbeelden van blended learning. In zes stappen van een F2F naar blended learning. Opdracht voor zelf maken blended learning.

11.00 uur Pauze

11.15 uur Presentatie succesvoorbeelden blended learning (15 minuten per presentatie)

- Effectief afstandsonderwijs met F2F-elementen

- Een succesvol voorbeeld van een cursus (WO) voor cursisten in heel Nederland (contractonderwijs cursus Islam) die grotendeels online is maar bij het begin, halverwege en aan het eind een contactbijeenkomst heeft.
Presentatie: **Abdurraouf Oueslati.**
- Een éénjarige Engelstalige masteropleiding met studenten (WO) verspreid over heel de wereld die voor het overgrote deel online is maar waarbij de studenten drie face-to-face

gedeeltes van enkele weken hebben voor colleges, workshops en tentamens.

Presentatie: **Frans von der Dunk**.

- Rendementsverhoging

- Een voorbeeld van een reguliere cursus (WO) waarbij studenten wekelijks bijeenkomsten hebben, online opdrachten en -quizen die vrijstellend zijn voor het tentamen. De studenten kunnen ervoor kiezen in groepjes samen te werken of individueel te werken.

Presentatie: **Pierre van Eijl**

- Studenten maken en testen e-studiematerialen

- Voorbeeld: Pabo-studenten (HBO) maken en gebruiken een webquest jeugdliteratuur voor leerlingen groep 7/8 basisschool. Nadat ze het ontwikkeld hebben testen ze elkaars webquest uit met de leerlingen en evalueren dit.

Presentatie: **Victor Philipsen**

12.30 uur lunch

13.30 uur Opdracht

a) Opdracht zelf het 'basisschema', een leeg flowmodel, (bijlage 9) in te vullen voor een cursus bijvoorbeeld eerste twee weken.

b) keuze van voorbeelden en vorming subgroepjes

c) Subgroepen vullen 'leeg' flowmodel in voor gekozen voorbeeld al dan niet aangepast aan de eigen situatie

d) De subgroep geeft een sterke en een zwakke kant daarbij aan

14.30 Presentaties (plenair) van uitgewerkte voorbeelden met discussie daarover o.l.v. Victor Philipsen

15.00 uur Pauze

15.15 uur Vervolg presentaties subgroepen

15.30 uur Terugkoppeling naar beginvragen van deelnemers o.l.v. Pierre van Eijl

15.45 uur Conclusies en evaluatie o.l.v. Wido van Peursen

16.00 Borrel & Brainstorm over mogelijke vervolgactiviteiten

16.30 Einde

Seminarleiders:

- Wido van Peursen, Universiteit Leiden, Faculteit der Godgeleerdheid, Projectleider Blended Learning en onderzoeker op het gebied van de computationele analyse van bijbelteksten.
- Abdurraouf Oueslati, Universiteit Leiden, Faculteit der Godgeleerdheid, docent van de blended learning cursus 'Islam en moslims in Nederland'.
- Victor Philipsen, Hogeschool Leiden, Docent Nederlands en betrokkene bij verschillende e-learning projecten.
- Sonja Wagenaar, Universiteit Leiden, ICLON, Onderwijskundig adviseur Hoger Onderwijs.
- Pierre van Eijl, Universiteit Utrecht, IVLOS, Senior consultant Higher Education.

4 Resultaten enquête blended learning seminar

Enquête E-merge Seminar Blended Learning 24 mei 2007

Namen en e-mail adressen

- A. Johan Hegeman (joho.hegeman@gmail.com)
- B. Gerwin Pols (J.C.A.Pols@tudelft.nl)
- C. Ineke Verheul (I.Verheul@clu.nl)
- D. Papieren enquête.
- E. Papieren enquête.
- F. Carolien de Monchy (cdm@kennisfabriek.nl)
- G. Jochem Westendorp (Jochem.Westendorp@INHOLLAND.nl)
- H. Cees van Ee (c.h.j.van.ee@pl.hanze.nl)
- I. Hans Trapman (J.P.Trapman@hhs.nl)
- J. Eliane Boileau (e.boileau@HSZuyd.nl)
- K. Jan Nedermeijer (nedermeijer@iclon.leidenuniv.nl)

Opmerkingen vooraf

- A. —
- B. Ik was gisteren samen met een collega van mij aanwezig bij het seminar. Echter konden wij (vanwege andere afspraken) alleen het ochtendprogramma volgen. Maar dat was voor ons zeker de moeite waard. Dus mijn antwoord op uw vragen is gebaseerd op het programma voor de pauze.
- C. Heb helaas de praktische voorbeelden gemist.
- D. —
- E. —
- F. Niet aanwezig bij het seminar.
- G. Al met al vond ik het interessant en waardevol om bij het seminar aanwezig te zijn. Mijn houding was wellicht niet zo actief als wenselijk is, maar dat komt gedeeltelijk door mijn 'groene' gevoel (zie 4) bij het horen van zoveel ervaring met ICT in het onderwijs. Gelukkig ben ik weer wat wijzer geworden door het seminar, alleen daarom is deelname was geslaagd voor mij. Bedankt!
- H. —
- I. —
- J. —
- K. —

1. Wat is voor u het belangrijkste dat u van het seminar opgestoken heeft?

- A. De coherentie in het denken over blended learning en de noodzaak van benchmarks. Verder de praktijkervaringen.
- B. In mijn functie als onderwijskundige (ICTO) aan de TU Delft, was ik vooral op zoek naar voorbeelden, dus erg orienterend gericht. Dus in die zin heeft het seminar zeker aan mijn verwachtingen voldaan. Ik heb de bijlage van de syllabus nog niet kunnen lezen. Maar ook dat lijkt me erg interessant. Vooral de stappen tot omvorming spreken me aan. Ik denk dat een dergelijk stappenplan erg handig is om systematisch te werk te gaan, waarbij alle aspecten van belang, onder handen worden genomen.
- C. Dat emerge actief is op dit gebied en dat er plannen rond second life zijn
- D. De veelheid aan mogelijkheden om combinaties van distant learning en f2f te maken.
- E. Leren werken met flow-schema
Docenten laten leren door te ervaren.
Koppelen f2f-act. & online act.
- F. —
- G. Het stappenplan dat werd gepresenteerd lijkt me erg waardevol en bruikbaar. Het was daarnaast goed om de meningen te horen van de verschillende aanwezigen over het stappenplan. Ook heb ik contact kunnen leggen met enkele personen, wat ik ook belangrijk vind.
- H. Het is altijd mooi om te zien hoe met het concept blended learning in praktische zin omgesprongen wordt. En het is goed voor het netwerk.
- I. inzicht in mogelijke toepassingen
motivatie om er zelf mee aan de slag te gaan
toch wel bemerkt dat er drempels zijn.
achterstand in inhoud, begripsvorming: kortom: 'digitale leek'
- J. De invulling van de opdrachten. Up date van de stand van zaken.
- K. De goed geanalyseerde en systematisch beschreven good practices.

2. Wat vond u sterke punten van het seminar?

- A. Dat diverse praktijkbeoefenaren vanuit een gezamenlijk streven toe werken aan een nieuwe variant van onze beroepspraktijk. Verder het open karakter en heel vriendelijk benadering van de organisatoren. Goed werk.
- B. Dat er veel sprekers met voorbeelden waren; dus veel (ervarings)kennis aanwezig.
- C. Sterk: inspelen op vragen + erop terugkomen
(model: vind ons eigen model en script methode Pieter van der Hijden – Moodle man – sterker)
- D. De goede organisatie van het geheel.
- E. Laagdrempelig.
Groepswerk
Praktijkvoorbeelden.
Enthousiaste deeln.
- F. —

- G. Erg sterk vond ik de indeling en opbouw van het seminar: mooi programma, met goede afwisseling van presentaties en 'hands-on' bezig gaan.
- H. Kleine groep van geïnteresseerden.
- I. de voorbeelden
de oefening waardoor je visie deelde en vragenbeantwoord zag
- J. Het contact met de andere geïnteresseerden en de up date.
- K. De syllabus bevat veel goede onderdelen.
Beeld geven dat je eigenlijk met een redelijk simpel model een procedure een goede cursus kan ontwerpen.
Ochtend en de discussies over blended learning.

3. Wat vond u zwakke punten van het seminar?

- A. De neiging naar pragmatisme dat zo eigen is aan het onderwijs in NL. Een functionaliteit (iets dat gewoon werkt) is nog geen kwaliteitsmaatstaf dat als zodanig nagestreefd moet worden. Ik kan gehoopt meer visie op kwaliteitsboring (quality assurance) te vernemen.
- B. (Ik zou in het vervolg een iets strakkere tijdsplanning aanhouden.) Daarnaast miste ik het interactieve ICT aspect bij de presentaties. Als men spreekt over blended learning, zou de presentatie ook wat meer moeten laten zien van ICT toepassingen (en daarmee ook als het ware blended).
- C. Niet echt van toepassing.
- D. ??
- E. Heel flauw, maar graag v. alle presentaties uitgeprinte sheets aan 't begin.
- F. —
- G. Wellicht konden sommige presentaties nog wat beter en aantrekkelijker worden vormgegeven.
- H. Sommige presentaties waren niet compact genoeg, kon wel wat bondiger, lange zit in de morgen.
- I. De inleidingen waren op papier zeer duidelijk (compliment!) : ik vond de presentatie daardoor dubbele informatie.
- J. De voorbeelden van best practice gaven te weinig een beeld van de werkelijkheid.
- K. De procedure is te moeilijk voor een gemiddelde docent. Je moet toch wel in termen van doelstellingen kunnen denken e.d. (middagprogramma kwam niet zo geweldig uit de wol).

4. Heeft u suggesties voor een follow-up? (Te denken valt bijvoorbeeld aan een Community of Practice, een vervolgbijeenkomst, een weblog).

- A. Ik zou omdat veel informatie van te voren bekend gemaakt kan worden op een website, deelnemers niet als blended learning dummies te beschouwen en sneller ter zake komen. Desnoods gedifferentieerd aanpakken. Sommige praktijkverhalen veronderstelden te weinig voorkennis. Een idee is ook vanuit de gebruikerskant blended learning te onderzoeken. Gebruik van meetinstrumenten voor het vaststellen van best practices, bijv.
- B. Eigenlijk meer een vraag, is de syllabus een afgerond product? Of komt er nog een definitieve versie? Ik zou hier graag van op de hoogte blijven.

- C. Zou zelf het meest geïnteresseerd zijn in een vervolgbijeenkomst over serious gaming
- D. Van tijd tot tijd een vervolgbijeenkomst.
- E. Vervolgbijeenkomst: over een paar maanden.
Weblog: oké
Buddy-systeem?
- F. Jazeker heb ik belangstelling voor dit onderwerp. momenteel kan ik niet zo goed zeggen op welke manier ik bij het onderwerp betrokken wil zijn, dat hangt af van mijn werkzaamheden ná de zomervakantie. de kans bestaat dat ik dan juist wel of juist niet bij het HBO-onderwijs werkzaam ben. dat bepaalt dan ook mijn bereidheid om me in te zetten voor een platform/community of iets dergelijks.
Dus, geen suggesties of zoiets van mijn kant, ik hou de ontwikkelingen in de gaten, en ik heb nu uw gegevens dus ik kan altijd weer een teken van leven geven als ik weet of ik 'in the business' actief blijf.
- G. Een vervolg lijkt me waardevol, met name om ervaringen uit te wisselen wat betreft het gebruik van het gepresenteerde stappenplan en eventuele andere modellen voor het vormgeven van blended learning. Misschien is inderdaad een (virtuele) Community of Practice het meest handig en haalbaar. Ik moet zeggen dat ik nog niet zo lang werkzaam ben in ICTO land, en daarom nog niet echt een duidelijk beeld heb van wat er mogelijk en gangbaar is, ook qua vervolgopties.
- H. Vervolgbijeenkomst en een COP evt. Weblog.
- I. Geen directe suggestie momenteel omdat ik eerst binnen de HHS mij wil (laten) scholen.
- J. Graag een vervolgbijeenkomst en toegang tot de COP van andere hogescholen. Ik denk dat iedere Hogeschool/Universiteit wel een COP heeft.
- K. Uitwerken good practices.
Cursus of traject om een blended learning te kunnen maken.
Toolbox maken + voldoende ondersteuning organiseren.

5. Zou u zelf bij een dergelijke follow-up betrokken willen zijn en zo ja, welke rol ziet u daarin voor uzelf weggelegd?

- A. In mijn opleiding (GPW) zijn wij nog maar heel beperkt bezig en onze hogeschool is klein. Dus verlopig moet ik het hebben van de uitermate goed werk van anderen.
- B. In mijn functie geef ik advies aan docenten. Ik heb niet zelf een cursus die ik kan aanpassen/veranderen. Dus voor mij is het een manier om bij te blijven op het gebied van blended learning. Aan de hand van literatuur (zoals de syllabus) en dergelijke seminars.
- C. Deelnemer/ ideeën inbrenger. Ik neem in ieder geval contact op met Henk Frencken over second life.
- D. Onder voorbehoud: het presenteren van eigen voorbeelden
- E. Ervaringen tonen/meebrengen.
discussiëren.
- F. —
- G. Zie 4. Ik zie op dit moment nog niet zo'n actieve rol voor mezelf weggelegd.
- H. Eventueel wel, over de rol moet ik nog nadenken
- I. Voorlopig voornamelijk als toehoorder .

- J. Ik wil graag verslag uitbrengen van mijn ervaringen met het programmadeel dat ik samen met de groep heb ontwikkeld tijdens de bijeenkomst.
- K. Mijn verwachting is dat ICLON nagaat wat de mogelijkheden zijn om de benadering en de good practices te gaan gebruiken.

5   **Verslag blended learning seminar (verschenen in de E-merge nieuwsbrief)**

Kort verslag E-merge seminar blended learning

Op donderdag 24 mei 2007 vond er in Utrecht een E-merge seminar over blended learning plaats. Er waren ongeveer 30 deelnemers, afkomstig vanuit alle E-merge instellingen en een aantal andere instellingen voor Hoger Onderwijs.

De organisatie was in handen van het project OP 5.7, 'Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning'. Dit project beoogt vanuit de analyse van succesvoorbeelden van blended learning te komen tot een model voor blended learning. De volgende vragen spelen daarbij een rol:

- Waar kunnen we succesvoorbeelden vinden?
- Wat is 'succes'? (perspectief van docent, student, leerdoelen)
- Welke factoren bepalen het succes?
- Kunnen wij daarin een stramen ontdekken?
- Hoe kunnen we dat stramen in andere situaties toegepast worden?

Het seminar begon met een korte bespreking van deze vragen. Daarna werden er een aantal zeer uiteenlopende succesvoorbeelden besproken. Deze voorbeelden betroffen:

- Rendementsverhoging van bestaande cursussen voor reguliere studenten.
- Wegnemen van knelpunten met behulp van ICT.
- Flexibilisering ten behoeve van deelnemers die cursus volgen naast hun werk en/of die in het buitenland wonen.

In de middag gingen de deelnemers zelf aan de slag met een flowmodel. Dit bleek een boeiende vingeroefening waarin veel interessante ideeën boven kwamen drijven. De projectgroep van OP 5.7 zal de input van dit practicum verwerken bij de verdere uitwerking van het model.

De belangstelling die er voor dit seminar bestond, zowel bij de deelnemers als bij anderen die gevraagd hebben op de hoogte te worden gehouden, geeft aan dat blended learning op dit moment leeft. Op veel plaatsen worden initiatieven ontwikkeld om blended learning te ontwikkelen. Uitwisseling van ervaringen, samenwerking waar dat mogelijk is en disseminatie is cruciaal.

6 Poster 'Van F2F naar blended learning in 6 stappen'

Van F2F naar blended learning in 6 stappen

Afgelopen periode is er binnen E-merge op een aantal plaatsen 'blended learning' ontwikkeld; cursussen waarbij ICT-gebruik door studenten verweven werd met face-to-face (F2F) bijeenkomsten. De vraag is nu hoe de didactische kennis van de succesvolle toepassing van blended learning praktisch beschikbaar gemaakt kan worden voor andere docenten. Dat wil zeggen op zo'n manier dat die docenten de opgedane kennis op een handige manier kunnen toepassen in hun eigen onderwijs. Een manier om de vertaalslag van succeservaringen naar onderwijspraktijk elders te maken is het ontwikkelen van een didactische model / ontwerpstrategie op basis van de succesvolle blended learning toepassingen.

Succesvoorbeelden
Blended Learning
Procedure: 6 stappen
Seminar: Model, procedure en tips

Overwegingen:

- Effectief afstandsonderwijs
- Randomstevigheid
- Near Intersiteit van het leren met peer feedback
- Teamleren voor deeltijders

Vragen:

- Waarom voor blended learning gekozen?
- Kampunten van aanpak?
- Succesfactoren?

Vragen:

- Waarem voor blended leaming gekozen?
- Kampunten van aanpak?
- Succesfactoren?

Tips voor implementatie van blended learning

Seminar, 24 mei, Utrecht
 Info en aanmelding: w.van.peursem@let.leidenuniv.nl

Tijdens het seminar komen onder andere de volgende vragen aan bod:

- Hoe zet je een blended learning cursus op?
- Hoe bereik je een ideale mix van technologie en F2F?
- Hoe maak je optimaal gebruik van ELO functionaliteiten?

Variables:

- Deelnemers: reguliere studenten of niet-reguliere studenten?
- Regionaal, landelijk of internationaal?
- Plaats in curriculum: onderdeel van bestaand curriculum?
- Budget?
- Taal?

Voorbeeld van een succesvoorbeeld:
 Het Dode Testament in Historisch perspectief
 Universiteit Leiden, Faculteit der Godgeleerdheid
www.leidenuniv.nl/gg/bi

Generallisering van kampunten en succesfactoren

OP 5.7 Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning

Wida van Peursem (Universiteit Leiden, projectleider)
 Pieter van Eijl (Universiteit Utrecht, IVLOS)
 Frans Jacobs (Hogeschool Zuyd)
 Abdurraouf Gueslati (Universiteit Leiden)
 Victor Philipsen (Hogeschool Leiden)
 Serge Wagenaar (Universiteit Leiden, ICLON)

Blended Learning – Project OP 5.7

7 Aanbevelingen voor een vervolgtraject

E-merge OP 5.7: Ontwikkeling en disseminatie van een didactisch model voor blended learning

Aanbevelingen

Oktober 2007

De projectgroep van het project OP 5.7 uit E-merge fase 2 is gekomen tot de volgende aanbevelingen voor mogelijke vervolgactiviteiten.

Zoals blijkt uit de grote belangstelling voor het seminar ‘Naar blended learning in zes stappen’ dat door de projectgroep is georganiseerd op 24 mei 2007, is er op dit moment veel gaande op het gebied van blended learning. De afgelopen jaren zijn zodanig succesvolle voorbeelden ontwikkeld dat die weer de kiem kunnen zijn voor nieuwe ontwikkelingen. Het alleen publiceren hierover is echter niet genoeg, een combinatie van publiceren, oefenen en uitwisselen is nodig om de kiemen te laten ‘wortelen’. Het verdient ten zeerste aanbeveling om op deze lijn in een vervolgtraject door te gaan in E-merge verband. Het materiaal dat ontwikkeld is in project OP 5.7 kan daarbij een belangrijke input leveren. Dit betreft de producten die gepresenteerd zijn op het bovengenoemde seminar, te weten:

- Een zes-stappen plan om een bestaande f2f cursus om te zetten naar blended learning.
- Een model workflow die desgewenst is uit te bouwen.
- Een verzameling en analyse van succesvoorbeelden gegroepeerd rondom de volgende thema's :
  - Blended leren op afstand.
  - Rendementsverhoging d.m.v. gestructureerd ELO-gebruik.
  - Intensiveren van het leerproces middels peerfeedback ondersteund door ICT.
  - Teamwerk mogelijk maken voor deeltijdstudenten.
  - Studenten zelf e-materialen laten ontwikkelen en testen
- Digitale principes en praktische tips die ontleend zijn aan praktijkvoorbeelden.
- Overzicht van functionaliteiten elektronische leeromgevingen t.b.v. blended learning.
- Overzicht van plussen en minnen bij het gebruik van een ELO in een cursus met contactonderwijs.

Verder is de projectgroep bezig met een artikel ‘Blended learning: Wat en hoe?’ en een congrespresentatie. Deze twee producten zijn nog in bewerking en zullen mogelijk gecombineerd worden tot één congresbijdrage/artikel.

Voor een vervolgtraject zijn verschillende alternatieven, die echter niet alle even aantrekkelijk zijn. Over de volgende alternatieven bestaat in de projectgroep enige of meer dan enige aarzeling:

- Wiki of Weblog. Hiermee kan informatie verzameld en kunnen ervaringen gedeeld worden. Maar beide zijn afhankelijk van een trekker. Wil een wiki naar tevredenheid functioneren, dan is bovendien een groot aantal actieve deelnemers vereist. Over de effectiviteit van een weblog (de ‘eeuwige WC-rol’) bestaat eveneens grote twijfel.
- Een cursus. De projectgroep heeft goed nagedacht over de voors en tegens van een cursus ‘blended learning via blended learning’, omdat zij vernomen heeft dat er binnen

E-merge wordt nagedacht over de mogelijkheid een dergelijke cursus in een volgende fase te realiseren. De groep is aarzelend positief. De aarzeling heeft te maken met het volgende:

- Het opzetten en volgen van een cursus is mens-intensief. Het is onzeker of dat haalbaar is en of mensen hiervoor tijd willen en kunnen vrijmaken. En als dit plaatsvindt tijdens uren die bij E-merge gedeclareerd worden, zal er een zorgvuldige afweging van de kosten gemaakt moeten worden.
- Uit de ervaringen van het huidige project is gebleken dat alle ontwikkelingen zeer individueel gericht zijn en zeer gebonden aan onderwijsaspecten. Het is niet mogelijk één algemene standaard of één model te ontwikkelen. Is onder deze omstandigheden een cursus wel mogelijk?
- Het is de vraag of we al zover zijn dat een dergelijke cursus opgezet kan worden. Er valt nog veel uit te zoeken, er moet nog veel ervaring opgebouwd worden. Over de vraag of onder de huidige omstandigheden het opzetten van een cursus wel of niet prematuur is, werd binnen de projectgroep verschillend gedacht.
- Als er een cursus gestart wordt, zal er kritisch gekeken moeten worden of degenen die de cursus ontwikkelen over voldoende know-how en ervaring beschikken. In deze fase, waarin nog kennis verzameld en ervaring opgebouwd moet worden, zullen er niet velen zijn bij wie dat het geval is.
- Een vervolgtraject zal nauw bij het huidige project moeten aansluiten en daarop voortbouwen. E-merge heeft in fase 2 geïnvesteerd in blended learning. Deze investering zou niet tot haar recht komen indien een vervolgtraject weer van voren af aan begint.
- Het is niet vanzelfsprekend dat een cursus *over* blended learning ook *via* blended learning gegeven wordt. Wat is de meerwaarde daarvan? Dit vraagt onderbouwing.

Zeker omdat wij weten dat collega's, gedeeltelijk binnen E-merge, al bezig zijn met de gedachtenvorming over een dergelijke cursus, is het allerminst onze bedoeling om dat idee bij voorbaat te ontmoedigen. Mocht het idee geconcretiseerd worden, dan is het wel een vereiste dat aan bovengenoemde overwegingen aandacht wordt besteed, bijvoorbeeld in de formulering van randvoorwaarden waaraan een projectvoorstel zou moeten voldoen.

Alternatieven voor een vervolgproject die naar het oordeel van de projectgroep wel aanbeveling verdienen zijn de volgende:

- Discussieforum rondom de producten van het huidige project (zie boven).
- Ontwikkeling van tools. Niet blijven steken in lijstjes, maar wel tegemoet komen aan de vraag naar 'nuts and bolts'.
- Leer- en werkbijeenkomsten voor een kring E-merge docenten. Het succes van het seminar op 24 mei geeft aan dat dit een formule is die de moeite waard is. Er kan gevarieerd worden, bijvoorbeeld door de organisatie van:
  - Regiobijeenkomsten. Medewerkers van instellingen gaan bij elkaar op bezoek. Ook uitwisseling tussen studenten.
  - Themabijeenkomsten. B.v. over blended learning met peer feedback.
- Door de bijeenkomsten vooraf en achteraf te ondersteunen met een discussieforum krijgt het geheel een blended-learning karakter, maar niet in het keurslijf van een cursus. Dit kan eventueel onder de vlag van een CoP.

Inhoudelijk kan het materiaal van het huidige project uitgebouwd worden, b.v.

- Uitbouwen van stappenplan met aandacht voor didactische mogelijkheden en tools bij elk van de stappen.

De opzet van het vervolgtraject kan de opzet van het huidige project volgen:

- Projectgroep van ca. 5 personen.
- Bijeenkomsten met tweeledig doel:
  - presenteren van materiaal
  - input ontvangen om dit materiaal bij te werken.

Misschien is het zinvol een relatie te leggen met het bedrijfsleven. Voor het seminar van 24 mei waren er enkele geïnteresseerden uit het bedrijfsleven, maar die zijn uiteindelijk niet gekomen.

Deliverables van het nieuwe project zijn dan:

- Een of meerdere leer- en werkbijeenkomsten voor een kring E-merge docenten, en eventueel (betalende) externen.
- Een nieuwe syllabus.
- Uitbreiding van de verzameling succesvoorbeelden. Daarvoor kan ook geput worden uit de ervaringen van de deelnemersgroep van het seminar op 24 mei.
- Uitgewerkt stappenplan.
- Berichten voor de E-merge nieuwsbrief.
- Eventueel ook andere publicatie.

Het zou mooi zijn als een vervolgproject niet alleen reflectie over, maar ook de implementatie van blended learning zou ondersteunen.